
La societat barcelonina en una època de canvis

Àngels Solà i Parera*

Barcelona Quaderns d'Història, 11 (2004)

En el període 1808-1868 la societat barcelonina experimentà una gran transformació sota el doble impacte de les dues revolucions, la política i la industrial, que trastocaren el món occidental en el segle XIX. Els processos arranquen sota l'impacte de la crisi de final del segle XVIII, i molts d'ells patiren d'una o altra manera l'impacte de la Guerra del Francès, un conflictiu període molt particular a Barcelona perquè la ciutat va estar permanentment ocupada pels francesos. La fugida de molta gent en aquella circumstància bèl·lica és un fet perceptible en els protocols notariais (que comencen per mostrar que molts dels notaris van marxar de Barcelona) i dona a entendre la suspensió de molts negocis –alguns comerciants, per exemple, van traslladar el negoci durant un temps a Palma de Mallorca¹ i unes condicions de vida i de treball i segurament un ambient cultural molt particulars.

La documentació de caràcter municipal presenta un seguit de mancances i defectes que dificulten assolir una visió de conjunt. En primer lloc, per al període no existeix cap padró de població complet.² En segon lloc, les fonts fiscals respecte a la indústria sovint no distingeixen entre activitats cotonera, llanera o sedera, i segurament no consignen tot el treball femení de caràcter autònom, així com tampoc les activitats de certs estrangers. Igualment, no són considerades les activitats marítimes, nàutiques i pesqueres: ni els patrons de vaixells de pesca ni de transport marítim són consignats a les contribucions. El que pot denominar-se economia informal –com la venda ambulat, sovint estacional (venda d'her-

* Universitat de Barcelona.

1. Carles MANERA, *Comerç i capital mercantil a Mallorca, 1720-1800*, Palma de Mallorca, Consell Insular de Mallorca, 1988, pàg. 233-234, mostra l'activitat de 60 cases de comerç catalanes a Palma el 1812-1813. A la vista dels noms observo que moltes d'elles procedien de Calella, Tarragona i Vilanova, però també de Barcelona.
2. Només es conserva el padró dels residents al barri de l'Hospital del 1848 (és a dir 745 vivendes i 3.265 habitants, que signifiquen 2% de la població, segons Pilar LÓPEZ GUALLAR, «Naturales e inmigrantes en Barcelona a mediados del siglo XIX», en aquest mateix volum. Armando SÁEZ BUESA, «La población de Barcelona en 1863 y en 1960», *Moneda y Crédito*, 1963, va poder utilitzar un padró de Barcelona del 1863, ara inaccessible.

bes, alls, palmes....), i els oficis de carrer, com ara el de reparar sabates- escapava al control fiscal amb tota seguretat. A més, algunes activitats noves tampoc van ser sotmeses al pagament de contribució, com és el cas de la professió de fotògraf, que començà com a tal a Barcelona el 1839; es coneix un munt de tallers, però això es deu a què les dades sobre ells (el nom i l'adreça del fotògraf) es troben al dors de les fotografies en paper.³

Als volums cinquè i sisè de la *Història de Barcelona* dirigida per Jaume Sobrequès, que s'ocupen, respectivament, dels anys 1714-1833 i 1833-1899, els dos treballs que s'ocupen de la societat van ser escrits per bons especialistes en àmbits específics, que van inclinar el contingut de les seves síntesis a les temàtiques i als anys que coneixien millor, i per això la societat barcelonina dels anys 1800-1833 quasibé no va ser tractada, i la noblesa, les classes mitjanes i altres sectors socials no van ser considerats en els anys 1833-1860.⁴ En escriure's una història contemporània dels Països Catalans alguns d'aquests defectes van poder ser corregits, però en tractar-se d'uns capítols molt sintètics per a una temàtica més àmplia territorialment parlant, les limitacions van ser unes altres a l'hora de caracteritzar la societat.⁵ Alguna altra obra de síntesi interpretativa de la història de la Catalunya contemporània aporta consideracions importants, en teoria sobre la societat catalana, però en realitat referides en gran mesura a la barcelonina, que destaquen l'estreta relació de la burgesia amb el règim liberal moderat espanyol.⁶ Tot un altre caràcter té la tesi de Jesús Mestre, que en gran part s'ocupa de la burgesia barcelonina en el seu entorn econòmic i polític als anys centrals del període que volem analitzar.⁷

3. El primer estudi sistemàtic sobre els fotògrafs pioners barcelonins, realitzat a partir de les dades de les fotografies i un buidatge de premsa, es deu a Maria Dolça RIBAS ROSELLÓ, *Los inicios de la fotografía en Barcelona, 1839-1859*, tesi de llicenciatura, Departament d'Història de l'Art de la Universitat de Barcelona, 1972. Una relació més extensa de fotògrafs de Barcelona a partir de les dades de les mateixes fotografies, inclosa en una llista general per a tot l'Estat l'ha feta Lee FONTANELLA, *La historia de la fotografía en España desde sus orígenes hasta 1900*, Madrid, El Viso, 1981, pàg. 260-280. Dades més recents sobre fotògrafs barcelonins a Ricard MARCO, «Els retratistes del segle XIX a Barcelona. Noves dades per a la història de la fotografia», *Quaderns del Museu Frederic Marès. Exposicions*, 8 (2003), pàg. 149-173 (*Retrat del passat. La col·lecció de fotografies del Museu Frederic Marès*); i també a Àngels SOLÀ, «Fotografia i societat a Barcelona (1839-1888)», *Ibidem*, pàg. 109-148. En aquest darrer treball vaig publicar la relació de fotògrafs actius a la ciutat el 1875 -30 en total-, mencionats en una guia de la ciutat d'aquella data; no vaig poder emprar cap relació anterior perquè els fotògrafs no sortien en les relacions contributives de la ciutat ni aleshores ni abans d'aquella data.
4. Pere MOLAS, «Estructura i formes de vida social», dins SOBREQUÈS, (dir.), *Història de Barcelona...*, vol. 5, pàg. 169-214; i Teresa ABELLÓ i Josep TERMES, «Estructura i vida social», dins SOBREQUÈS, (dir.), *Història de Barcelona...*, vol. 6 (1995), pàg. 151-185.
5. Genís BARNOSELL, «Artesans i obrers»; Casimir MARTÍ, «El proletariat de fàbrica»; Josep M. FRADERA i Txatxo SABATER, «Ildefons Cerdà i les condicions de vida dels obrers barcelonins»; Àngels SOLÀ i PARERA, «Una burgesia plural» i «La sociabilitat burgesa»; i Josep M. FRADERA, «La cultura de la burgesia emergent», tot dins Borja DE RIQUER (dir.), *Història. Política societat i cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. 6 (*La gran transformació, 1790-1860*), pàg. 178-335.
6. Josep FONTANA, *La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)*, Barcelona, Edicions 62, 1988, pàg. 357-374 (vol. V de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar).
7. Jesús MESTRE I CAMPÍ, *Una ciutat emmurallada al temps de la revolució industrial (1823-1859)*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1985 [tesi doctoral].

Malgrat la importància del canvi social molts són encara els aspectes desconeguts o malconeguts de la societat de Barcelona en aquells anys. Certament, falten fonts per donar una visió de conjunt de la societat barcelonina de 1808 a 1868 i respondre algunes preguntes crucials, com ara l'origen social, professional i geogràfic dels empresaris, accionistes i treballadors, la dimensió de la mobilitat professional i social o les línies i volum de les migracions. I també manca documentació empresarial sobre les característiques i evolució de la segmentació laboral, els salaris, les pautes i la significació del canvi tecnològic, en especial en el sector tèxtil, que era la principal activitat industrial a la ciutat i a les poblacions de l'entorn. Per això, només amb la localització, consulta, anàlisi i sistematització de dades de diferents fonts documentals –notarials, periodístiques, jurídiques, familiars, personals, parroquials, etc.–, que sovint només donen informació dispersa i fragmentària, i que per tant són de consulta molt lenta i difícil, és possible anar millorant el retrat de la societat barcelonina d'aquells temps.

A part de la dificultat documental per tractar diferents temes, l'estudi de la societat barcelonina de 1808 a 1868 resulta complicat perquè amb correspondència a la complexitat de l'estructura productiva i mercantil, en gran part procedent d'una arrelada i antiga tradició artesana, hi havia una notable complexitat social no sempre recollida en les fonts contributives i tampoc en el repertori d'oficis assalariats elaborat per Ildefons Cerdà el 1856. Tanmateix, malgrat els problemes de diversa índole que pesen sobre aquest àmbit de la recerca històrica, en els darrers deu anys s'ha experimentat un avenç no menyspreable. En aquesta millora destaquen una colla de treballs que han afrontat la recerca mitjançant l'enllaç de la història econòmica, la política i la social, sobrepassant els plantejaments simples i estàtics i ofert de vegades anàlisis a llarg termini.

Tradicionalment, Barcelona ha estat el principal nucli urbà de Catalunya, sense punt de comparació amb cap altra ciutat, una característica que es reforça notòriament en els anys que considerem. És un gran nucli mercantil, portuari, manufacturer, industrial, administratiu i, des del 1838, altre cop universitari. Això vol dir que la ciutat té una estructura social molt complexa, que cal considerar en un marc analític i interpretatiu ampli, sense limitar-lo al binomi burgesia i proletariat.

La ciutat creix bàsicament sota l'impuls de la immigració, una característica que ja es va donar en el segle XVIII, però que s'intensifica. El 1857 el 14% de la població catalana residia a Barcelona, una proporció que s'incrementarà encara amb posterioritat.

Barcelona era més que el seu terme municipal, sobretot a partir del decenni de 1840. És a dir, Barcelona desborda els seus límits emmurallats i territorials, encara que ha de deixar buida la corona que a partir de 1860 acollirà l'Eixample de Cerdà. Ho havia fet ja en el segle XVIII amb l'expansió dels prats d'indianes, però a mesura que avança el segle XIX l'impacte barceloní en els pobles del Pla arriba a unes cotes desconegudes en diferents àmbits productius i de serveis, com s'afirma en alguns treballs i en deixa constància el *Diccionario* de Madoz. Així, a Sant Andreu del Palomar es feia pa per a Barcelona, i hi residirien molts traginers; Gràcia també oferia transportistes i una important producció de maons i rajoles, així com espai per a la confecció de llumins i productes

químics;⁸ Les Corts acollia rajolereries i adoberies;⁹ Sarrià destacava per ser el lloc de residència tradicional de molts paletes i contractistes d'obra, i perquè moltes dones s'ocupaven en la confecció de blondes que comercialitzaven els negociants de Barcelona, una activitat que, tanmateix, havia ja desaparegut d'aquest poble en el decenni de 1840;¹⁰ a Horta sobresortien les bugaderes;¹¹ i Sant Martí de Provençals destacava per encabir tot tipus d'indústries.¹² Això sense comptar el desenvolupament amb capitals barcelonins de les indústries tèxtil, alimentària i química en molts d'aquests nuclis de la perifèria barcelonina, sobretot a Gràcia, Sants, Sant Andreu del Palomar¹³ i Sant Martí de Provençals. Es tractava d'un espai molt articulat econòmicament que originava un gran tràfec diari de gent i carros. En algunes activitats aquesta relació espacial s'allargava fins a punts més llunyans de l'interior i de la costa com era el cas en la confecció de filats i teixits que eren acabats a Barcelona.¹⁴

De les transformacions de caràcter social que es van produir en aquest període només en tractaré alguns aspectes integrats en quatre grans apartats: a) la gran burgesia; b) els professionals liberals; c) els artesans i treballadors, amb els orígens del moviment obrer; i d) les activitats i lluites de les dones.

La conformació d'una nova burgesia i una nova classe dominant

A hores d'ara comença a assumir-se que parlar de burgesia no és parlar només de la gran burgesia empresarial, políticament conservadora i opressora de la classe treballadora. Cal considerar que aquest grup o classe social presenta una

8. Teresa SOLÀ i PARERA, *El creixement urbà de Gràcia en les dècades de 1830 a 1860*, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1983, pàg. 47-58, ofereix un estudi de la contribució de Gràcia l'any 1838.
9. Mercè TATJER, Antoni VILANOVA i Yolanda INSA, «Creixement urbà i primeres implantacions fabrils a les Corts, 1845-1868», en aquest mateix volum; i Mercè TATJER i Antoni VILANOVA, *La indústria a les Corts*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, s.a.
10. El 1829, vint-i-set unitats familiars del poble, sobre un total de dues-cents trenta-set eren encapçalades per dones que es dedicaven a fer puntes; en la seva majoria vídues, encara que hi havia dues solteres i dues casades que no vivien amb el marit. Com que la font només especifica el treball de les persones que encapçalaven les llars i el dels fills barons majors d'edat de les vídues, no es pot saber el total de puntaires que vivien a Sarrià en aquella data (AMDS-SG (Arxiu Municipal del Districte de Sarrià-Sant Gervasi), *Registro del padrón General de vecindario, año 1829*, 2 vol.). El nom d'aquestes i les característiques personals i familiars que presenten s'han sistematitzat en el meu treball *Encajes y encajeras en Cataluña, 1690-1930*, Barcelona, EUB/Icària (en premsa).
11. Desideri Díez, *El que ha estat i és Horta*, Barcelona, Graó, 1982. Sobre les bugaderes d'Horta vegeu també: TATJER, «El trabajo de la mujer...», pàg. 11-12.
12. Jordi NADAL i Xavier TAFUNELL, *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*, Barcelona, Columna, 1992.
13. Joan BUSQUETA, Elisabet HUNTINGFORD i Àngels SOLÀ, «A l'entorn del Rec Comtal. Recordant l'Exposició de 1987», *Finestrelles*, 1 (1987), en especial pàg. 58-63: "L'aigua i la indústria", apartat escrit per mi mateixa.
14. Aquesta situació fou subratllada per Laureano FIGUEROLA, *Estadística de Barcelona en 1849*, Barcelona, Imprenta y Librería Politécnica de Tomás Gorchs, 1849, pàg. 199-204.

heterogeneïtat interna pel que fa a origen social i geogràfic, activitats, estatus i, fins i tot, actituds polítiques. De tot el que se'n podria dir em detindré ara només en uns quants aspectes que ajuden a aclarir la formació i característiques internes de les burgesies empresarial i rendista. En primer lloc, parlaré de procedència i activitats. En segon lloc, faré un seguit de consideracions sobre la riquesa i el capital de la gran burgesia dels negocis i presentaré alguns perfils empresarials menystinguts fins ara, com són els rendistes i els homes vinculats al negoci immobiliari. En tercer lloc, estudiaré el grau d'integració entre la vella noblesa senyorial i la burgesia empresarial i el pes de la primera en el nou ordre polític i social. I finalment, em referiré a la presa de consciència de la burgesia i al reformisme social de la nova classe dominant.

Com va deixar ben clar Pierre Vilar, en el segle XVIII a Barcelona es va constituir una activa i prou àmplia burgesia mercantil i van emergir alguns fabricants d'indianes que, en alguns casos, assoliren una sòlida posició econòmica, però pocs d'aquells noms van continuar presents en els negocis després de la Guerra del Francès.¹⁵ Passada la crisi, la majoria dels comerciants i fabricants que conformaven la Junta del Comerç del Principat i la Comissió de Fàbriques, creada el 1820, eren homes nous en el món dels negocis.¹⁶ Al llarg del segle la llista de grans contribuents a les matrícules industrials va anar modificant-se. La renovació constant, amb una intensitat que varia segons els períodes però que per ara no es pot avaluar, es deu principalment a la contínua activitat econòmica en diferents àmbits geogràfics, que donava lloc a l'emergència de nous empresaris o firmes socials, o bé sorgits dels cercles empresarials de la mateixa Ciutat Comtal, o bé procedents d'altres entorns i instal·lats a Barcelona.

Alguns d'aquests darrers arribaven des de la seva població d'origen o d'alguna de les ciutats mercantils catalanes importants. Per exemple, de Manresa procediren els germans Torrens Miralda, els Serra Farreras i Ignasi Parera i Oms; d'altra banda, Fidel Moragues vingué de Valls i Tarragona. D'altres, d'alguna població no catalana on algunes famílies havien fet fortuna amb la pràctica mercantil, sovint primer com a venedors ambulants amb estades temporals i després amb magatzems i botigues i estades llargues o permanents: són les famílies de la diàspora, com ara els Santaló.¹⁷ Finalment, un tercer grup el formen els primers contingents d'*indianos* que de vegades arribaven en tongades. La primera segurament es va produir a conseqüència de la violència de les insur-

15. Vaig mencionar aquesta característica a Àngels SOLÀ, «Mentalitat i negocis de l'èlit econòmica barcelonina a mitjan segle XIX», dins Pierre VILAR (dir.), *Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1990, vol. VIII (*Antologia d'Estudis Històrics*), pàg. 141-180.

16. SOLÀ, «Mentalitat i negocis...». Àlex SÁNCHEZ, *Protecció, ordre i llibertat. El pensament i la política econòmica de la Comissió de Fàbriques de Barcelona (1820-1840)*, Barcelona, Diputació de Barcelona i Editorial Altafulla, 1990, pàg. 102, ha destacat com els fabricants cotoners de Barcelona del decenni de 1830 formen part d'una nova generació. Darrerament Albert GARCIA I BALANÀ, *La fabricació de la fàbrica. Treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1874)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, pàg. 247-269, ha subratllat que els fabricants de filats dels anys 1820-1830 tenien poc capital i funcionaven, molt vulnerablement, gràcies al crèdit dels comerciants de cotó.

17. Dades sobre els Santaló a Àngels SOLÀ PARERA, «Comerciants catalans un xic especials. Anada i retorn dels catalans a les "Castilles" en el segle XIX», dins M. T. PÉREZ PICAZO, A. SEGURA, Ll. FERRER (ed.), *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Catarroja, Afers, 1996, pàg. 47-66.

reccions independentistes americanes i el trastocament econòmic que en molts casos va ocasionar, o de les lleis d'expulsió dels espanyols que promulgaren els primers governs republicans d'alguns dels nous països. En aquesta primera onada de retornats destaquen, per exemple, Marià Serra i el seu fill Josep M. Serra i Muñoz, que, procedents de Xile, encapçalaren un grup de familiars i amics –alguns dels quals no tenien origen català– que tingué una important activitat inversora i empresarial des del decenni de 1840.¹⁸ Un cas similar, encara que no tan important, és el dels germans Llano Chávarri, d'origen santanderí, procedents de Mèxic.¹⁹ Aquestes tres fonts de reclutament de nous burgesos residents a Barcelona són actives des del 1814 i continuaren obertes fins 1860, i també fins més tard.

El desenvolupament cotoner, sobretot de la filatura, portà molts negociants en cotó i en fil de diferents punts de Catalunya (una activitat que es desenvolupava en els tres moderns sistemes de filar des de finals del segle XVIII i principis del XIX en diferents poblacions de l'interior de Catalunya) a instal·lar-se a Barcelona, el gran port receptor de cotó en floca i el punt on s'acabaven i s'estampaven peces teixides en diverses localitats. Les destrosses de les guerres i les confrontacions ideològiques –quan no ho féu la llei del mercat– portaren molts filadors a desplaçar-se des del lloc d'origen vers Barcelona, on consten com a fabricants de filats amb *mulejennies* o berguedanes. Això explica l'arribada d'individus que aviat esdevingueren fabricants importants, com ara Jaume Ricart, Nicolau Tous, Valentí Esparó –que començà al ram del cotó– o els germans Batlló. Foren molts més els negociants o fabricants amb aquest origen que no assoliren tant de renom ni una posició socioeconòmica important.

En definitiva, aquelles tres vies de procedència alimentaren constantment l'engruiximent i la renovació de l'empresariat –i també dels rendistes– barcelonins al llarg del segle XIX. Potser en algun moment caldrà sospesar quina d'aquestes tres fonts d'experiència empresarial i aportació de capital –que òbviament no són la mateixa cosa– va tenir més importància en el desenvolupament econòmic de Barcelona. També s'haurà d'estudiar la mobilitat social descendent, amb crisis com la de 1866, que tingué un impacte real sobre grans fortunes com ara les de Jaume Safont o Bartomeu Vidal.²⁰

També cal subratllar que, a mitjan segle, a causa de l'enriquiment en les dècades anteriors, existien ja burgesos que havien estat empresaris però que vivien de renda i només eren socis passius de diverses societats, algunes anònimes, que es van constituir a Barcelona des de la dècada de 1840, en els sectors financer, cotoner o ferroviari, entre altres. Era un grup minoritari, encara que dins aquest

18. Dades sobre els Serra a Àngels SOLÀ PARERA, «Os “americanos” cataláns e o seu impacto economico ó longo do século XIX», *Estudios Migratorios* (Arquivo da Emigración Galega, Santiago de Compostela), 9-10 (2001), pàg. 152-153.

19. Dades sobre els Llano a Àngels SOLÀ PARERA, «Sobre fàbriques, fabricants i socis. Puntualitzacions a partir del cas de la industrialització de Rubí», *Arraona*, 9 (1991), pàg. 62-64.

20. Les dades de la fallida de Safont, localitada a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, encara les he de sistematitzar i publicar. Sobre Vidal, Àngels SOLÀ PARERA, «Producció, inversió i especulació en la gran burgesia barcelonina del segle XIX. El cas dels germans Vidal i Nadab», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, XIV (1996), pàg. 305-338. L'article també mostra l'activitat del germà de Bartomeu, Rufí, com a fabricant de farina a Saragossa, dins l'anomenada diàspora mercantil.

col·lectiu hi hagué capitalistes ben rics.²¹ Així una gran part de l'elit econòmica de la ciutat des de mitjan la dècada de 1840 es caracteritzava per ser sòcia o accionista de diferents societats. Per exemple, els divuit components de la primera junta directiva del Banc de Barcelona el 1845, inclosos els tres suplents, van participar en la constitució de 5 a 22 d'aquestes societats: Manuel Girona ho féu en 10, i Josep M. Serra i Muñoz en 22. Observant les inversions d'altres capitalistes que no invertiren, però, en la fundació del Banc de Barcelona és interessant el cas dels germans Morera, que, des del decenni de 1850, invertiren en diferents societats. Joan ho va fer en vuit i Antoni en moltes més. La tria d'aquest cas l'he feta amb la intenció de referir-me a uns desconeguts, tot i que un d'ells indirectament va deixar petjada a la Barcelona modernista. La casa coneguda com Lleó Morera, obra de Domènech i Montaner, es va construir –de fet fou la reforma d'una casa ja existent– a partir de la fortuna que aplegà Joan (mort el 1901) i heretà la seva neboda Antònia Morera, casada amb Modest Lleó.²² Un altre exemple d'inversor és Bartomeu Vidal i Nadal, soci fundador del Banc de Barcelona –encara que amb una participació petita–, que intervingué en altres 15 societats entre 1850 i 1864.²³

Un altre perfil particular de burgès de mitjan segle l'ofereixen els que van participar en el negoci immobiliari, com ara Manuel Gibert i Sans (mort cap a 1873-1874). Era advocat i fill d'avocat amb patrimoni, accionista o soci en un total de set societats i membre de diferents associacions de Barcelona. El 1866 era president de la línia ferroviària de Barcelona a França, fou diputat provincial per Terrassa en 1844-1847 i diputat a Corts entre 1866 i 1868. Tanmateix, la seva principal incidència a la ciutat possiblement va ser haver estat un dels fundadors del Teatre i del Cercle del Liceu, ser promotor immobiliari dels terrenys més cèntrics de l'Eixample –passeig de Gràcia, Rambla de Catalunya i plaça de Catalunya– i haver construït per a llar familiar la primera casa de l'Eixample (dins la plaça Catalunya), que també fou la primera a ser enderrocada per tal d'ordenar l'esmentada plaça.²⁴ Una altra varietat de promotor immobiliari a l'Eixample la presenta el comerciant Bartomeu Vidal i Nadal. Des del 1859 es vinculà en cos i ànima a l'especulació amb terrenys a l'Eixample, essent el principal impulsor

21. Alguns d'aquests grups d'inversors comencen a ser estudiats amb cert deteniment. Sobre els accionistes de les societats ferroviàries catalanes: Roser GALÍ, *L'origen dels capitals invertits en la construcció del ferrocarril a Catalunya de 1844 a 1875*, Treball de recerca en els cursos de doctorat, Departament d'Història Econòmica, Universitat de Barcelona, 1999. Per un sector d'aquests mutiinvestors d'origen *indiano* vegeu SOLÀ, «Os "americanos" cataláns...», pàg. 159-162. Sobre els principals accionistes de la creació del Banc de Barcelona, vegeu Yolanda BLASCO, «Los protagonistas de la fundación del Banco de Barcelona», *Estudios Históricos i Documentos dels Arxius de Protocols*, XIX (2001), pàg. 279-312.

22. Dades sobre els Morera i també sobre la casa modernista a Àngels SOLÀ, «Clients, arquitectura i art en la Catalunya modernista», dins Francesc FONTBONA, *El Modernisme. Aspectes generals*, Barcelona, L'Isard, 2003, pàg. 93.

23. SOLÀ, «Producció, inversió i especulació...».

24. Informació i fotografies sobre la casa Gibert al treball de Ramon GRAU i Marina LÓPEZ, «L'Exposició Universal de 1888 en la història de Barcelona», dins Ramon GRAU (dir.), *Exposició Universal de Barcelona. Llibre del Centenari, 1888-1988*, Barcelona, L'Avenç, 1988, pàg. 208-220 i 308. Tota l'altra informació sobre Gibert procedeix de la meua recerca en fonts diverses.

d'*El Fomento del Ensanche de Barcelona*, una societat que fou liquidada plena de deutes l'octubre del 1867, en el marc del que pot considerar-se el primer crac immobiliari de la ciutat.²⁵

Els nivells i tipus de riquesa poden ser estudiats a través dels inventaris *post-mortem*, encara que hi ha l'inconvenient que, per a una gran part del segle, els béns consignats no hi apareixen amb valoració. Tanmateix, la col·lecció que tinc aplegada d'aquest tipus d'inventaris em permet assenyalar que eren més grans i nombroses les fortunes dels comerciants que les dels fabricants, que en aquesta etapa formativa de les seves fortunes, no eren propietaris únics de les fàbriques, perquè aquestes normalment pertanyien a societats. A més, cal tenir en compte que les primeres grans fàbriques pertanyien a comerciants o a societats de comerciants que entren a la fabricació des de la seva condició d'importadors de cotó, encara que de vegades no es consolidaren com a fabricants. Es pot mencionar el cas únic de Francesc Puigmartí, únic per la dimensió de la fàbrica que va edificar a Gràcia el 1841 només amb el seu capital. I el de tres manresans residents a Barcelona que van muntar fàbrica al Papiol el 1832-1834.²⁶ També la intervenció de la firma barcelonina Nadal i Ribó, constituïda el 1828 per comprar i vendre cotó i vendre peces teixides, tant al seu compte com a comissió, i elaborar gèneres a les fàbriques posseïdes o participades, expressa la importància del capital comercial en l'activitat fabril cotonera; en els primers deu anys poc a poc passà a finançar el circulat d'empreses a qui venia el cotó o el fil i els comprava el producte elaborat, per passar després, de 1838 a 1870, a ser sòcia comanditària de diverses empreses fabrils situades en set poblacions diferents de Catalunya, a les que proporcionava la primera matèria i de les quals rebia tota la producció amb una comissió de venda del 3%, amb capacitat de decidir quins productes es feien, tot finançant el circulat.²⁷

A mitjan segle, un cop implantat el sistema liberal i desapareguda la diferenciació jurídica entre privilegiats i no privilegiats, la noblesa deixà de ser el què havia estat. La seva posició social ja no depenia dels privilegis sinó del seu capital econòmic i social. Com que la majoria dels nobles més rics van conservar la propietat o una part important d'ella, la noblesa estigué present en els rengles dels grans contribuents i per tant formava part de la burgesia. Òbviament, mantenia unes característiques pròpies dins de l'elit urbana. Respecte a la sociabilitat, sembla que es mantenia a part de la la burgesia. Per exemple, entre els 123 socis fundadors del Cercle del Liceu només hi havia 8 títols nobiliaris, i encara que el primer president de l'entitat fou un noble –el marquès de Sentmenat– el

25. Sobre la biografia de Vidal i els seus negocis immobiliaris veure SOLÀ, «Producció, inversió i especulació...».

26. Sobre Puigmartí (que va morir el 1852) vegeu l'entrada que vaig escriure amb dades inèdites al *Diccionari d'Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1992, pàg. 866. Sobre la fàbrica de filar cotó al Papiol, Àngels SOLÀ PARERA, «Els Herp de Manresa, una saga de negociants i fabricants en els orígens de la Catalunya industrial (1800-1859)», *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, 22 (2004), pàg. 270-276.

27. Benet OLIVA, *Els orígens de la primera industrialització del rera país. Un cas emblemàtic: Vilassar i el capital comercial barceloní (1828-1875)*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 1999, pàg. 433-462.

càrrec no va recaure cap altra vegada en un títol antic.²⁸ Sembla doncs que la posició dels nobles en aquesta associació fou prou marginal. A partir de la informació dels capítols matrimonials que tinc recollits sembla que els matrimonis entre membres de la burgesia i de la vella noblesa no eren gaire corrents; només tinc consignat algun matrimoni de fills de la petita noblesa amb filles de famílies burgeses com seria el cas de Martí de Riquer, marquès de Benavent i comte de Casa Dávalos, que, mitjan segle XIX, es va casar amb Elisea Inglada, amb antecessors indians.²⁹ El que en canvi és evident és l'endogàmia nobiliària, que va permetre en aquells anys la suma de diferents patrimonis, com va ser el cas dels Vilallonga, que, per la via matrimonial, integraren diferents títols encapçalats pel marquesat de Castellbell. El pes dels nobles en l'exercici de la representació política també sembla escàs. Entre els 535 diputats a Corts per Catalunya que hi hagué entre 1834 i 1879 només he trobat 22 títols –inclosos els militars ennoblits–, mentre que altres 43 diputats podrien ser nobles (caldría resseguir la seva biografia per a saber-ho del cert). Si els sumem tots, vénen a representar un 8%, una proporció prou baixa, sobretot tenint en compte que no sembla que aquests individus es convertissin en professionals de la política, car van ocupar el càrrec per poc temps i rarament el van tornar a ocupar. Cal observar, a més, que les dades que he donat es refereixen a Catalunya; caldría per tant veure amb deteniment què va passar en el cas concret de Barcelona.

Amb la implantació del sistema liberal i el desenvolupament capitalista emergí una nova classe hegemònica formada per la integració de la vella noblesa senyorial i la burgesia fonamentalment empresarial, però també rendista i de les professionals liberals, aquests en menor grau. En aquest període sembla que hi hagué una integració limitada, a nivell de relacions familiars i socials, dels dos grups que conformaven la classe dominant.³⁰

La presa de consciència de la burgesia i la decisió d'aquesta de deixar de donar suport a l'Antic Règim, passant a defensar el projecte liberal, va ser tractada ja fa anys per Josep Fontana, amb una interpretació, basada en el problema del mercat, que ha esdevingut prevalent fins ara.³¹ Tanmateix, si es tenen en compte algunes aportacions recents sobre les confrontacions entre diferents grups socials per accedir al poder municipal des de finals del segle XVIII, l'anàlisi sobre els inicis de la presa de consciència de la burgesia catalana haurà de ser més complexa que l'esquema emprat fins ara.

28. Sobre la creació del Cercle del Liceu i els seus fundadors: Nathalie LAGOUTTE, «El Cercle del Liceu. Exemple de sociabilitat burgesa, urbana i formal a la Barcelona del segle XIX», *L'Avenç*, 169 (1993), pàg. 54-57; i *Círculo del Liceo. Lista de señores socios. Primer centenario, 1847-1947*, Barcelona, 1947.

29. Dades de la parella a *AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona), Lluís G. Pallós 1857, f. 83.

30. La fusió per la via matrimonial de la gran noblesa senyorial i la nova burgesia empresarial fou un fet característic del tombant dels segles XIX i XX, segons sosté Gary W. MCDONOGH, *Las buenas familias de Barcelona. Historia social de poder en la era industrial*, Barcelona, Omega, 1989.

31. Tot i que l'anàlisi considerava la burgesia espanyola en general, les consideracions sobre aquest grup social es feia des del cas català, en particular de les organitzacions mercantils existents a Barcelona (Josep FONTANA, *La quiebra de la monarquía absoluta*, Barcelona, Ariel, 1975).

En estudiar les característiques de l'Ajuntament borbònic de Barcelona de 1718 a 1804, Marina López mostra que a principis del segle XIX hi havia friccions entre els regidors nobiliaris i els diputats "populars" pel que feia a la composició de l'organisme municipal i el funcionament de les diferents comissions.³² Els conflictes entre el patriciat urbà, que tradicionalment havia ocupat l'Ajuntament borbònic, i els sectors socials que n'havien estat exclosos, podien tenir un grau de violència diferent segons les poblacions un cop que es 'democratitzà' l'administració local. Mentre que en alguns casos es podien mantenir les formes, com sembla que va passar a Barcelona a principis del segle XIX, en altres hi hagué una confrontació violenta. La constitució de juntes durant la Guerra del Francès fou l'ocasió que va permetre l'accés al poder dels membres dels sectors burgesos en moltes poblacions. A Manresa, la confrontació d'interessos esclatà verbalment, encara que de manera virulenta, el 1794, en el marc de la Guerra Gran i la necessitat d'armar els miquelets davant l'avenç francès, com es consigna en una de les poques actes municipals que es conserven en aquesta població.³³ El desig dels sectors burgesos d'intervenir directament en la direcció de la política municipal, i no només municipal, es va poder portar a terme durant la Guerra del Francès, quan es constituí un Ajuntament no clarament burgès però on el poder quedava repartit entre la vella oligarquia local i la burgesia mercantil. A més, el delegat manresà a la Junta Provincial fou Manuel Torrens i Fons, fill d'un ric comerciant i gendre d'un altre personatge sembla que encara més important –Pau Miralda–, el qual va jugar-hi un paper prou important.

El reformisme social de la burgesia conservadora comença a tractar-se, encara que marginalment. En la relació d'associacions industrials de Barcelona que estudià Roser Solà consta la denominada Associació Defensora del Treball Nacional i de la Classe Obrera, constituïda l'octubre de 1847, que, amb 31 membres, aplegava les forces vives de la ciutat: fabricants, comerciants i nobles, i tres

32. Marina LÓPEZ GUALLAR, «L'absolutisme i la dinàmica política local», dins Ramon GRAU (coord.), *El segle de l'absolutisme, 1714-1808*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2002 (*Barcelona Quaderns d'Història*, 7), pàg. 71-102.

33. Àngels SOLÀ PARERA, Ramon VILA DESPUJOL i Lluís VIRÓS PUJOLÀ, «Guerra del Francès i noves èlits locals. El cas de Manresa (1808-1820)», dins *Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions. Segon Congrés Recerques*, Lleida, 2002, vol. 1, pàg. 382-401; i «La formació de nuevas élites locales. Un ejemplo de la Cataluña interior», dins *Orígenes del liberalismo. Universidad, política, economía. Congreso Internacional. Universidad de Salamanca del 1 al 4 de octubre de 2002*, Barcelona, Universitat de Barcelona (Servicio de Cursos extraordinarios), 2002. Des de les darreres dècades del segle XVIII hi ha indicis que en algunes localitats catalanes hi havia conflictes a l'entorn del poder local, que podien derivar en conflictes violents durant la Guerra de Francès (Eliseu TOSCAS, *L'estat i els poders locals a la Catalunya del segle XIX: una visió des de Sarrià (1780-1860)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, pàg. 296; Mercè RENOM I PULIT, «El control dels preus dels proveïments a Sabadell i la formació d'una nova cultura política a la darrerria del segle XVIII», dins Ramon GRAU (coord.), *El segle de l'absolutisme, 1714-1808*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2002 (*Barcelona Quaderns d'Història*, 7), pàg. 191-208). En canvi no diu res al respecte el treball de Josep ALAVEDRA i Joan Manel FARRÉ, «L'organització municipal durant i després de la guerra del Francès: el cas de Sabadell», dins *Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions*, Lleida, Recerques i Pagès, 2002, pàg. 233-243.

obrers.³⁴ De pretendre ser una associació interclassista que es proposava oferir una sèrie de serveis assistencials i de postular la creació de comissions mixtes per dirimir els conflictes entre patrons i obrers, finalment només va desenrotllar el primer aspecte, amb una orientació i durant un temps encara per determinar. El patriciat barceloní, a parer d'un dels intel·lectuals conservadors més preclars del període, Joan Mañé i Flaquer, no tingué interès en «mejorar material y moralmente a las clases proletarias».³⁵ Tanmateix, això no vol dir que no fes res al respecte i que no donés recolzament a iniciatives empreses en aquest sentit per reformistes d'orientació democràtica com fou el cas de Josep Anselm Clavé. Val a dir que aquest reformisme d'esquerres, defensat per diferents sectors mesocràtics i de professionals liberals –on caldria posar-hi, per exemple, Pere Felip Monlau, Ildefons Cerdà, Josep Fontseré, els cabetians–, encara s'ha d'estudiar de forma articulada.

La feblesa del reformisme social en aquests anys es va posà en evidència davant el treball infantil. Durant el Bienni Progressista hi hagué un projecte per prohibir el treball als menors de 8 anys però no arribà a ser discutida davant l'oposició dels fabricants i sense cap defensor seriós.³⁶

El filantropisme catòlic, en els casos més coneguts, presenta un perfil molt conservador,³⁷ així com el reformisme de la Societat Barcelonina Econòmica d'Amics de País, amb "Junta de Damas", informes, premis i publicacions.

Els professionals liberals

Una aproximació a la societat barcelonina del primer terç del segle XIX no pot prescindir de tractar els professionals liberals, és a dir els que han fet estudis superiors i cobren pel seu servei professional exercit lliurement. Malgrat la seva importància professional, econòmica i política, fins fa poc pràcticament no hi havia estudis des d'una perspectiva sociològica sobre cap grup dels que conformen el sector.³⁸ Ara cal subratllar les aportacions de David Benevent i, sobretot, de

34. Roser SOLÀ, *L'Institut Industrial de Catalunya i l'associacionisme industrial de 1820 a 1854*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, pàg. 140-192 i 193-206. Una crítica a la caracterització d'aquesta associació que en féu l'autora, que no la considerà des del reformisme social dels seus promotors, a Àngels SOLÀ: «Industrialisme i associacionisme», *El Contemporani*, 17 (1999), pàg. 52-53.

35. «Cataluña. Su industria. Los jornaleros de la industria», *Diario de Barcelona*, 14-III-1860, pàg. 2.501-2.502. Vegeu Albert GARCIA BALANÀ: «Ordre industrial i transformació cultural a la Catalunya de mitjan segle XIX: a propòsit de Josep Anselm Clavé i l'associacionisme coral», *Recerques*, 33 (1996), pàg. 134.

36. Josep BENET i Casimir MARTÍ, *Barcelona a mitjan segle XIX. El moviment obrer durant el Bienni Progressista*, Barcelona, Curial, 1976, vol. I, pàg. 138-139.

37. Els sectors catòlics van crear alguna institució caritativa de caràcter molt conservador, com ara la congregació de la Caritat Cristiana per atendre els pobres i malalts a casa seva (Casimir MARTÍ, *L'església de Barcelona (1850-1857)*, Barcelona, Curial, 1984, pàg. 320-321).

38. Enric JARDÍ, *100 famílies catalanes. La cultura*, Barcelona, Dopesa, 1977, va fer algunes biografies de famílies d'advocats. Joan BASSEGODA, *Los maestros de obras de Barcelona*, Barcelona, Real Acadèmia de Belles Arts de Sant Jordi, 1972, s'ocupà dels mestres d'obres només des del punt de vista constructiu i artístic. Aquest sector de tècnics de la construcció, juntament amb els arquitectes i altres oficis del sector, com són els fusters i els molers, ha estat

Stephen Jacobson, que han estudiat els advocats barcelonins³⁹ i els primers treballs de Joaquim M. Puigvert sobre les professions de la sanitat. Un bon coneixement d'aquest grup social és imprescindible per poder copsar el nivell de mobilitat social que es va donar en aquest període i caracteritzar la dinàmica associativa de la ciutat en la que els professionals foren molt actius.

El nombre de professionals van incrementar-se al llarg del segle tal com correspon a una ciutat industrial en expansió. El 1823 hi havia 153 advocats que pagaven contribució, però deu anys després, en liberalitzar-se la professió, hi havia 227 col·legiats; el 1845 n'hi havia 352, i el 1866 entre els que exercien la professió i els que no l'exercien sumaven 655 individus.⁴⁰ Els metges i cirurgians van ser un col·lectiu més reduït, que el 1823 comptava amb 86 contribuents i el 1838 amb 149 (encara que en aquest any l'epígraf de la contribució integrava també els sagnadors). Els arquitectes van passar dels 5 de 1823 als 23 el 1849. Els 50 apotecaris del 1823 havien augmentat a 62 el 1838, i a 87 el 1849, per establir-se en aquesta xifra en les dècades posteriors potser per pressions d'ells mateixos.

Els professionals, en principi, conformen un dels grups de la mitjana burgesia, tot i que n'hi ha que, per origen social, patrimoni heretat o adquirit i nivell d'ingressos, poden ser considerats dins la gran burgesia. Entre ells, hi havia notòries diferències econòmiques pel que fa a ingressos i patrimoni, tal com es consigna en les contribucions, siguin les matrícules industrials o les contribucions territorials. Establir un rànquing de riquesa dins els professionals no és fàcil car molts tenien la propietat fora de Barcelona, com per exemple els importants juristes de la família Bertran, que en part la tenia a Cabriels (Maresme).⁴¹

estudiat des d'un punt de vista socioprofessional per Manuel Arranz, però bàsicament s'ocupa del segle XVIII (Manuel ARRANZ HERRERO, *La menestralia de Barcelona al segle XVIII. Els gremis de la construcció*, Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat, 2001, i *Mestres d'obres i fusters. La construcció a Barcelona en el segle XVIII*, Barcelona, Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Barcelona, 1991). Els únics llibres que fan consideracions sociològiques sobre algun col·lectiu professional en el segle XIX són, curiosament sobre els enginyers (Ramon GARRABOU, *Enginyers industrials, modernització econòmica i burgesia a Catalunya (1850-principis del segle XX)*, Barcelona, Col·legi d'Enginyers, 1982; i Santiago RIERA I TUÈBOLS, «L'évolution de la profession d'ingénieur en Espagne», dins André GRELON (ed.), *Les ingénieurs de la crise. Titre et profession entre les deux guerres*, Paris, 1986). Consideracions generals sobre les professions liberals a Marició JANUÉ, «Les professions burgeses a la historiografia», *L'Avenç*, 173 (1993), pàg. 6-11.

39. David BENEVANT, *Étude socio-économique de la profession d'avocat et du collège des avocats de Barcelone entre 1833 et 1900*, Mémoire de Maîtrise en Histoire Économique et Sociale, Université Lumière Lyon II, s.d., però aproximadament de 1996; Stephen JACOBSON, *Professionalism, corporativism and Catalanism: the legal profession in Nineteenth Century Barcelona*, tesi doctoral d'Història presentada a la Tufts University, Ann Arbor, Michigan, USA, 1998; i «Els advocats de Barcelona, 1830-1880», dins Josep M. FRADERA (coord.), *Societat, política i cultura a Catalunya, 1830-1880*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2002, pàg. 153-172 (*Barcelona Quaderns d'Història*, 6).

40. BENEVANT, *Étude socio-économique...*, pàg. 18. El 1804 es va reglamentar la professió d'advocat per a limitar-ne l'exercici; sembla que el 1823 encara regia aquesta norma (Mariano PÉSET, «La formación de los juristas y su acceso al foro en el tránsito de los siglos XVIII al XIX», *Revista general de legislación y jurisprudencia*, 5 (maig 1971), pàg. 605-655.

41. Àngels SOLÀ, *L'elit barcelonina a mitjan segle XIX*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1977, tesi doctoral inèdita, vol. II, pàg. 301.

Taula 1. Professionals liberals (i altres categories pròximes), 1823-1861

Professió	1823	1838	1849	1854	1861
Apotecaris	50	62	87	89	82
Arquitectes	5	33	23	19	21
Mestres d'obres		2	15	14	
Advocats que exerceixen	153	236	246	212*	287
que no exerceixen			123		300
Notaris públics		85	34	68	64
Notaris de l'Audiència		29	35	16	13
Metges i cirurgians	86	149**	113	194	65
Dentistes	4	11	10	12***	
Llevadores		36	23	10	39
"Cirujanos romancistas"			20		
Callistes		1			
Veterinaris			3		
"Albeïtares"			11	12****	10

* són els que paguen contribució. ** inclou també els sagnadors. *** inclou dentistes i oculistes. **** «albeïtares y herradores».

Fonts: AHCB, Fons Cadastre: plec sense títol de les quotes contributives per professió i activitat, expressant el nom dels contribuents del 1823 (C. VIII-5); «Reparto entre los vecinos y corporaciones de esta capital para cubrir la anticipación al tesoro público», de 1822 (C. VIII-6); «Contribución ordinaria 1838» (C. IX-12); «Industria de 1854» (C. IX-23); «Industria año 1861» (C. IX-54). David BENEVANT, *Étude socio-économique...*, pàg. 18. Manuel SAURÍ i José MATAS, *Manual Histórico-topográfico, estadístico y administrativo, o sea Guía General de Barcelona dedicado a la Junta de Fábricas de Cataluña*, Barcelona, Saurí, 1849, pàg. 255, 258, 276, 292, 296, 298, 274, 271, 320, 319, 318, 333, 339.

Els advocats constitueixen el grup més nombrós dels professionals, entre els quals hi havia una fracció ben important que no exercia com a tal. La pràctica professional tenia diferents especialitats i no totes oferien la mateixa oportunitat d'obtenir alts ingressos i reconeixement públic. Com diu Benevant, alguns tindran importants bufets on hi treballava més d'un membre de la família i on es formaven dinasties amb un gran poder en el col·legi professional, constituït el 1833.

Sobre els arquitectes, no hi ha un estudi social, fora de la informació puntual que es pot recollir dels primers que van obtenir el títol, en les obres de Manuel Arranz, que aporta una suggerent informació sobre alguns mestres d'obres del segle XVIII, que expliquen com alguns dels primers arquitectes van arribar a ser-ho.⁴²

A partir dels casos particulars es pot dir que els professionals de mitjan segle XIX procedien de la menestralia benestant, els pagesos rics, els professionals i funcionaris i de famílies de comerciants, en una proporció que segurament es modificarà a mesura que avanci el temps i es desenvolupin les estructures capitalistes. Per exemple, entre els joves professionals que van viure la implantació del sistema liberal –i en alguns casos hi van participar– trobem el metge Pere Felip Monlau, fill d'un ferrer de Barcelona d'origen aranès; l'home de lleis Francesc Castanys i Solà, natural d'Olot, fill d'un pareire; i el seu amic l'advocat i correligionari polític Rafael Degollada era fill d'un negociant de Puigcerdà. El

42. ARRANZ, *La menestralia de Barcelona...*, pàg. 70-72, 112, 118, 153-154.

també advocat Pere Figuerola, pare de Laureà Figuerola, era fill d'un comerciant, soci de la important companyia mercantil dita de Calaf o Cortadellas, mentre que Ramon Martí i Aixalà ho era d'un altre, natural de Cardona.⁴³ El metge Tomàs Soler i Mestres era fill de l'arquitecte Tomàs Soler i Ferrer i nét del també arquitecte Josep Mestres.⁴⁴ Ja en una generació més jove cal recordar que l'enginyer Ildefons Cerdà era fill d'un pagès de família d'origen remença de Centelles, i que el catedràtic Josep Coll i Vehí era fill del funcionari de duanes Tomàs Coll.⁴⁵ Stephen Jacobson ha computat els orígens socials dels advocats del 1857 en els següents termes: 20% de procedència nobiliària o propietaris, un 24% de les professions jurídiques, i un tant per cent similar de procedents d'altres professions; un 17,6% eren fills de comerciants i financers, i un 13,6% d'artesans, botiguers, empleats i treballadors.⁴⁶ D'aquests percentatges subratlla la important presència del grup amb orígens més 'populars'. Aquesta podria ser una característica dels professionals barcelonins, que contradiu les consideracions generals al respecte en la bibliografia europea especialitzada. Segons l'historiador italià Alberto M. Banti, la promoció social via professionalització va ser molt restringida en el segle XIX a causa de la llarga durada dels estudis i de les despeses que això comportava, sobretot per als estudiants procedents de les poblacions no universitàries.⁴⁷ Val a dir que, a mitjan segle XIX, no és infreqüent que advocats, metges o enginyers, per exemple, tinguin germans amb oficis menestrals. Per exemple Ildefons Cerdà tenia un germà que va fer l'aprenentatge de teixidor, i l'eclesiàstic Jaume Balmes –amb una professió que caldria considerar liberal, com ho seria sobretot en el món dels protestants– tenia un germà sombrero.

A mitjan segle XIX es començà a mostrar amb més claredat l'aparició de dinasties de professionals; sobretot es va donar el fet que diferents germans estudiesin la mateixa carrera i després treballessin junts, una característica resseguida pel que fa als advocats. Benevant menciona els casos dels germans Francesc i Manuel Maspons i Labrós (col·legiats el 1838 i 1844); Víctor i Manuel Planas i Casals (col·legiats el 1856 i el 1858); Josep i Pere Llavallol i Pons (en 1861 i 1862, respectivament); Tomàs i Esteve Torrebadaella i Gorgui (1835 i 1852); o Manuel i

43. Les dades sobre Monlau, Castanys i Degollada procedeixen dels respectius expedients universitaris a Barcelona. Sobre aquests darrers, veure també Àngels SOLÀ, «Francisco Castanys i Solà (1810-1859), un liberal progresista radical», *Trienio*, 22, pàg. 91-117; i també l'article biogràfic dins Jesús MESTRE (dir), *Diccionari d'Història de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1992, pàg. 209. Les de Figuerola i Martí d'Aixalà també es troben als seus seus expedients. Més dades de les seves famílies a Àngels SOLÀ PARERA, «L'arrendament dels drets senyorials i la formació de la burgesia catalana del segle XIX», dins *Josep Fontana. Història i projecte social*, Barcelona, Crítica, 2004, vol. I, pàg. 893-906.

44. ARRANZ, *Mestres d'obres i fusters...*, pàg. 453.

45. Fabià ESTAPÉ, «La vida y la obra de Ildefonso Cerdà» dins Ildefons CERDÀ, *Teoría general de la Urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la Reforma y Ensanche de Barcelona*, Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1971, vol. III, pàg. 21-24. Les consideracions sobre els orígens remença de la seva família en documentació notarial localitzada per mí. Les dades familiars sobre Coll i Vehí estan al seu expedient universitari, a la Universitat de Barcelona.

46. JACOBSON, «Els advocats de Barcelona...», pàg. 167.

47. Alberto M. BANTI, «Burguesies de les "professions" a l'Europa del segle XIX», *Recerques*, 28 (1994), pàg. 28-41.

Josep Comas i Torrens (1835 i 1852). Molts d'ells van obrir bufets conjunts. Eren un grup minoritari dins els col·legiats, però tenien un poder considerable dins el col·legi, una posició que també es reflecteix normalment en la seva posició contributiva. En altres casos, les dinasties anaven de pares a fills, com és el cas de Manuel Duran i Bas i els seus fills Duran i Ventosa, o el de Vicent Rius i Roca, amb el fill Josep Rius i Badia i el nebot Francesc de Paula Rius i Tauler.⁴⁸

Alguns professionals van aconseguir aplegar una fortuna, de vegades perquè venien de famílies benestants, de manera que van gaudir d'un bon nivell de vida, van poder donar carrera universitària als fills i van fer-se una casa d'estiueig en alguns dels pobles del Pla, preferentment a Sant Gervasi o Sarrià. Per exemple, l'advocat Antoni Monmany es féu construir una casa al carrer que porta el seu nom a Gràcia, perquè ell el va obrir en urbanitzar una parcel·la de terra que hi tenia.

Alguns van muntar negocis, com fou el cas dels advocats i polítics Francesc Castanys i Rafael Degollada, que van instal·lar una indústria química a Sant Martí de Provençals encara que al final no va ser rendible i la van tancar. En la fundació del Banc de Barcelona hi van participar uns quants professionals. Entre els 347 primers accionistes de l'entitat –en conec la professió aproximadament d'un 72% dels casos– es poden comptabilitzar 11 advocats, 10 metges (i la vídua d'un altre), 2 farmacèutics i un enginyer militar. En total, només 24 professionals i la vídua d'un altre van ser accionistes inicials del Banc de Barcelona, configurant un 7% dels inversors.⁴⁹ La majoria d'ells van comprar molt poques accions (de 2 a 18); només dos van comprar-ne 19; i un altre –Sebastià Antoni Pascual i Inglada, la qualitat d'advocat del qual encara he de comprovar– n'adquirí 40, i ho féu per la seva vinculació amb el Banc que tot just acabava d'obrir les portes, una vinculació que aviat es consolidaria fins a la seva mort; de fet Pascual fou un dels directors més importants que tingué el Banc de Barcelona en aquests anys.⁵⁰ La presència dels professionals en l'accionariat de l'entitat fou quasi insignificant i la seva aportació de capital marginal. Vuit d'ells van comprar accions d'altres societats anònimes, quasi sempre en ocasions comptades i adquirint unes poques accions. Només Sebastià A. Pascual, per la seva particular condició d'advocat-capitalista, va participar significativament en altres societats econòmiques, mentre que el metge Ramon Mer va adquirir accions d'altres sis societats: en tres mineres, una d'assegurances, una altra d'im-

48. BENEVANT, *Étude socio-économique...*, pàg. 103-105. Hi ha també altres casos.

49. La llista dels primers accionistes ha estat reproduïda per Francesc CABANA, *Història del Banc de Barcelona (1844-1920)*, Barcelona, Edicions 62, 1978, pàg. 247-251, i la llista dels alts càrrecs, a pàg. 257-259. La caracterització de l'accionariat pertanyent a les professions liberals l'he efectuat a partir de les dades individuals que tinc sobre alguns d'ells.

50. Es tracta de Sebastià Antoni Pascual i Inglada, que el 1845 fou membre de la junta directiva del Banc i un dels seus directors des del 1853 fins el 1872. Pascual no consta en la llista d'advocats de Barcelona del 1849, per exemple, ni en exercici ni sense exercir. La seva condició d'advocat es menciona a *El Banco de Barcelona, 1844-1894. Quincuagésimo aniversario de su creación. Memoria que la junta de gobierno presenta a la general extraordinaria de accionista en 20 de mayo de 1894*, Barcelona, 1894, pàg. 115-118. Una biografia de Pascual a Àngels SOLÀ, «Art i societat a la Barcelona de mitjan segle XIX. Aproximació sociològica al consum privat d'obres d'art», dins Francesc FONTBONA i Manuel JORBA (coord.), *El romanticisme a Catalunya, 1820-1874*, Barcelona, Pòrtic, 1999, pàg. 58.

mobiliària i una altra de ferroviària. Sembla que la majoria dels professionals que van comprar aquestes poques accions no ho feien per decisió pròpia sinó per consell o pressió dels borsistes que venien les accions als coneguts (o bé dels mateixos promotors del Banc a qui els interessava col·locar-les). És clar que els professionals no van estar temptats per aquest tipus d'inversió i que en canvi van preferir construir-se una casa i viure bé a l'espera de la creixença dels fills a qui normalment, pel que tinc vist, van donar estudis universitaris. Per exemple, l'advocat Domingo Miralles i Ena, fill d'un important negociant de blondes, cunyat de Josep Coll i Vehí i amic de Duran i Bas, va costejar la carrera dels seus tres fills, que van esdevenir, ja en temps de la Retauració, enginyer, notari i metge, respectivament. En aquest cas l'estratègia familiar no fou crear un agregat d'advocats, sinó diversificar les professions, com també van fer els Danès a principis del segle xx, fills d'un ferrer-propietari de la Vall d'en Bas (Garrotxa).⁵¹

La presència dels professionals fou important en l'Associació d'Amics de les Belles Arts, constituïda el 1847, en la que participaren inicialment 38 advocats, 8 notaris i 3 procuradors, constituint plegats el 18% dels associats.⁵² És una xifra que contrasta amb l'absència de metges, una dada que apunta a l'existència de diferències quant els orígens socials d'uns i altres professionals, i possiblement també al fet de moures's en uns cercles socials diferents, almenys en aquests anys, cosa que segurament estaria vinculada a la característica de l'ofici de metge, una professió de servei als altres i d'interès per la ciència.

També foren molt importants en la creació de l'Ateneu Català, constituït el 1860, i com a mantenidors dels Jocs Florals.⁵³ Entre els més de 1.200 mantenidors, els advocats van tenir un pes considerable, segons notícia de Miquel Almirall, que treballa sobre el perfil social i professional del grup. Aquesta participació associativa de caràcter cultural contrasta amb la seva pràctica absència del Cercle del Liceu o del Cercle Equestre, la qual cosa indica l'existència de xarxes d'interès i de relació diferenciades dins el context burgès.⁵⁴

Pel que fa a la vinculació dels professionals amb la política, Jacobson ha afirmat que els advocats, el grup professional més propens a desenvolupar una carrera política, no van sentir-se especialment atrets a emprendre-la en els anys 1835-1868. Tanmateix, molts dels que van participar en la política local foren professionals, com ha dit Ramon Arnabat.⁵⁵ Aquest contacte serà el preàmbul de la professionalització de la política, tal i com ha mostrat Marició Janué pel que fa

51. Dades d'aquesta família a Joaquim M. PUIGVERT, «Josep Danès (1891-1955), arquitecte i estudiós de la masia», *Vitrina* (Olot), 10 (1998), pàg. 14-20; i *Josep Danès i Torras, arquitecte. Una biografia professional*, Olot, 2004, pàg. 15-17.

52. SOLÀ, «Art i societat...», pàg. 52-53.

53. Vegi's per exemple la participació de Duran i Bas, Estanislau Reynals i Rabassa, Francesc Permanyer i altres en algunes juntes, a Jordi CASASSAS, *L'Ateneu Barcelonès. Dels seus orígens als nostres dies*, Barcelona, La Magrana, 1986, pàg. 30-31.

54. Natalie LAGOUTTE, «El Cercle del Liceu...», pàg. 54-57; *Círculo del Liceo. Lista de señores socios... ; Círculo Ecuestre 1856-1981: 125 Aniversario*, Barcelona, 1981.

55. Ramon ARNABAT, «La revolució liberal a Barcelona. Política de classes i classes de política», dins Ramon GRAU (coord.), *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. I, Les lluites del liberalisme*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2004 (*Barcelona Quaderns d'Història*, 10), pàg. 11-58.

al Sexenni revolucionari.⁵⁶ No sé quines dades va prendre en consideració Jacobson per a fer aquella afirmació, perquè certament els treballs de Jesús Mestre i Marició Janué han mostrat la presència d'advocats en la política local, provincial i estatal.⁵⁷ És clar que una cosa és que molts polítics fossin advocats i una altra que molts advocats es dediquessin a la política.

Treball, treballadors i treballadores, artesans i artesanes

En els darrers anys ha avançat molt el coneixement sobre el món laboral i els seus subjectes, els protagonistes socials del desenvolupament econòmic dels anys de la primera industrialització, que tradicionalment solen encabir-se en els termes, sovint aproximatius, de classes treballadores, classes populars o menestralia.

Algunes de les recerques recents –sota la influència directa de certa historiografia anglosaxona– s'han ocupat de traçar la formació històrica de la classe treballadora a Catalunya en general, i també a Barcelona, distingint entre artesans independents, artesans assalariats i obrers de fàbrica.⁵⁸ Aquests historiadors han examinat de prop, tant la incidència del canvi tecnològic en les condicions de treball i en la remuneració, com les respostes dels treballadors a les pressions derivades de la mecanització i les noves formes d'organització del treball, circumstàncies que en alguns oficis no eren tant noves.

El primer sindicalisme, el dels anys 1840-1843, ha estat darrerament reinterpretat per Genís Barnosell, cercant-ne la prehistòria en l'experiència laboral i la pràctica associativa dels artesans, sobretot dels teixidors de cotó, en la societat de finals del segle XVIII regida pels gremis, i observant el grau i tipus de vinculació amb les diferents opcions polítiques en joc.⁵⁹ Sota l'impacte del desenvolupament del nou sistema de producció, els seus valors i formes de treballar col·lisionaren amb el model d'economia que perseguïen els fabricants, emergint una conflictivitat en la que el vell mutualisme assistencial donà lloc a un de nou de caràcter resistencial. Aquests sindicalistes no pertanyien al grup dels treballadors més desvalguts sinó al dels que podien defensar una posició, en concret el lloc de treball, el control de l'ofici i l'accés a ell. En certa manera, era una elit que lluitava per mantenir l'ofici en la seva condició de manual i masculí i que exigia una remuneració justa del seu capital, consistent en el coneixement i la destresa laboral; aquest sindicat agrupava només a treballadors qualificats del tèxtil i no acceptava peons ni ajudants. En un treball posterior, Barnosell ha su-

56. Marició JANUÉ, «La participació de la burgesia en el Sexenni revolucionari. Estructura socio-professional de la classe política barcelonina», *Afers*, 16 (1993), pàg. 455-470.

57. Jesús MESTRE, «Les eleccions provincials a Barcelona: 1833-1875», dins *Història de la Diputació de Barcelona*, Barcelona, Diputació de Barcelona, vol. III, 1988, pàg. 145-147. En aquestes planes hi ha la relació de diputats on es detalla la seva professió, la qual permet percebre una presència no menyspreable d'advocats. JANUÉ, «La participació de la burgesia...».

58. El primer en establir per escrit aquesta diferenciació interna dels treballadors retribuïts en els anys 1840 fou Genís BARNOSELL, «Artisans i obrers», dins Borja DE RIQUER (dir.), *Història. Política societat i cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, vol. 6, pàg. 178-195.

59. Genís BARNOSELL, *Orígens del sindicalisme català*, Vic, Eumo, 1999.

bratllat que els sindicalistes de 1840-1843 elaboraren una ideologia coherent, basada en les diverses cultures d'ofici, de les quals la més ben documentada és la dels teixidors.⁶⁰ En connexió amb aquesta, començaren a elaborar un llenguatge de classe en el que el terme "treball", que servia per a autoidentificar-se, sobretot es va manifestar el 1844-1856, amb la particularitat que aleshores, per primer cop, identificava tots els treballadors per damunt de la divisió tradicional en oficis. En definitiva, del Trienni esparterista al Bienni Progressista es produïren uns canvis substancials: d'una banda, respecte a la base social del sindicalisme, en la que s'incorporaren peons, dones i treballadors de les noves fàbriques; i de l'altra, en el fet que existí una consciència més ampla que no pas la d'ofici. Aquest procés, segons Barnosell, desemboca en el Congrés Obrer de 1870.

Si les primeres recerques dels anys 1970 sobre els inicis del moviment obrer inserien la lluita dels treballadors en un context de canvi absolut en la producció per obra i gràcia de la implantació ràpida i quasi total del sistema fabril, ara cobra rellevància l'experiència anterior dels aprenents i mestres pobres dins els respectius gremis en el que es denomina la cultura del treball, on el control de l'ofici era un component essencial. És una perspectiva que busca el lloc dels artesans en l'estructura social i productiva, tant dels que aconseguiren mantenir el taller independent, i que per tant esdevingueren menestrals, com pels que es van proletaritzar.

Juan José Romero s'ha ocupat de l'associacionisme dels treballadors en els anys 1820-1855, assenyalant que el desenvolupament del sindicalisme de classe no va comportar la desaparició del mutualisme, en un treball que ha exposat les afinitats i les diferències existents entre les particularitats personals i laborals dels treballadors qualificats (gent d'ofici) i els no qualificats.⁶¹

Albert Garcia Balañà ha fet importants aportacions sobre els treballadors, el món del treball i la cultura obrera, estudiant les diferents formes d'organitzar el treball a les fàbriques cotoneres, en especial a les fàbriques o seccions de filatura que adoptaren un dels tres sistemes de filar introduïts abans de la Guerra del Francès i que evolucionaren de forma notòria fins al 1874. La seva major aportació en l'aspecte que ara estic tractant, radica en què esclareix la dinàmica del moviment obrer (respecte a la participació dels obrers de fàbrica), abans explicada de manera simplista des de l'opressió i la influència de les idees polítiques. Garcia Balañà mostra com certs treballadors –els filadors amb funcions organitzatives dins la fàbrica– van tenir la capacitat de defensar els seus interessos davant les exigències dels fabricants durant les primeres dècades d'implantació del sistema fabril. En subratllar la importància dels elements culturals articulats a l'entorn dels trets de l'organització del treball i el control de l'ofici, posa molta cura en caracteritzar les diferents característiques industrials del tèxtil i la seva

60. Genís BARNOSELL, «Ideologia, política i llenguatge de classes en el primer sindicalisme, 1840-1870», dins Josep M. FRADERA (coord.), *Societat, política i cultura a Catalunya, 1830-1880*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2002 (*Barcelona Quaderns d'Història*, 6), pàg. 35-50; i «Construint el consens dins de la revolució. Barcelona, 1840-1843», dins Ramon GRAU (coord.), *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. I, Les lluites del liberalisme*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2004 (*Barcelona Quaderns d'Història*, 10), pàg. 137-170.

61. Juan José ROMERO MARÍN, «Segmentación laboral y asociacionismo obrero. Barcelona, 1820-1855», *Estudios Históricos i Documentos dels Arxius de Protocols*, XVII (1999), pàg. 243-289.

evolució, que en algun cas passava –quan les màquines ho van permetre– per substituir el treball qualificat masculí pel femení, bàsicament quan es van començar a introduir les selfactines.⁶²

Les característiques demogràfiques, laborals i domèstiques de part de la població barcelonina de mitjan segle XIX han estat estudiades per Pilar López Guallar.⁶³

El treball infantil és un tema quasi verge en la historiografia catalana, malgrat la importància de la seva contribució a la industrialització. Ildefons Cerdà va xifrar la mà d'obra infantil entre 8 i 16 anys en el 15% del total (7.629 nens) i en un 18% al tèxtil, un càlcul inferior a la realitat.⁶⁴ Per un treball de Cristina Borderías se sap que a la fàbrica de Sants de *La España Industrial* el 1849 un 22% de la mà d'obra corresponia a nens de diferents edats, que tanmateix en els anys posteriors, fins el 1868, va reduir-se al 16%, mentre que la proporció de les nenes que hi treballaven es va mantenir estable al voltant del 19% per a tot el període. El treball infantil es repartia de manera desigual entre les seccions de la fàbrica, concentrant-se el màxim a la de preparació de la filatura on del 30% al 48% de la mà d'obra era d'aquest tipus; la seva presència el 1856 doblava la considerada per Cerdà. A la filatura pròpiament dita, només un 25% de la mà d'obra era infantil, una proporció inferior a l'establerta per Cerdà, que la calculà en un 50%. En els oficis més qualificats que hi havia a la fàbrica, els nens van passar de proporcionar el 25% de la mà d'obra el 1849, al 15% el 1868. Els nens cobraven salaris diferents, quasi sempre per sobre del que rebien les nenes, encara que cal dir que quasi mai feien les mateixes feines; quan ho feien, com a ajudants a les selfactines, cobraven el mateix. Òbviament, els nens cobraven força menys que els adults. Les diferències salarials entre nens i homes eren notables, car els primers cobraven entre un 33% i un 42% dels segons, mentre les que hi havia entre els primers i les dones eren menors però encara molt elevades (del 45 al 57). En conjunt els nens i les nenes cobraven més del que els atorgà Cerdà a la *Monografía estadística de la clase obrera*, amb l'excepció de les ajudantes de selfactina que cobraven un 35% del preu fet, i no el 25% que Cerdà va dir que percebien pel seu treball.⁶⁵

Algunes obres han contribuït a precisar conceptes i a fer observacions claus per a entendre certes qüestions que tenen a veure amb la valoració del treball de les dones, dins i fora de la família, amb l'aclariment de qüestions destacades de la vida dels obrers i obreres, sigui en l'estructura de l'ocupació laboral o la composició interna de la mà d'obra, sigui en la dinàmica dels salaris i en la construcció de les diferències salarials. Cristina Borderías i Pilar López han tret l'entrellat de la significació i les limitacions documentals que presenta la tan consultada *Monografía estadística de la clase obrera*, que va publicar Ildefons Cerdà el 1856. Borderías i López, després d'analitzar a fons la *Monografía* de Cerdà, s'han dedicat a contrastar amb els resultats de les seves recerques les apreciacions d'aquest sobre els ingressos individuals i de les famílies de treballa-

62. GARCIA BALANÀ, *La fabricació de la fàbrica...*

63. LÓPEZ GUALLAR, «Naturales e inmigrantes...», en aquest mateix volum.

64. En donen unes poques notes BENET i MARTÍ, *Barcelona a mitjan...*, vol. 1, pàg. 134-139.

65. Cristina BORDERÍAS, «Salarios y subsistencias de los trabajadores y trabajadoras de *La España Industrial* (1849-1868)», en aquest mateix volum.

dors i la capacitat de mantenir-se amb el salari que guanyaven, tant si vivien sols com en família, mostrant diferències prou grans en les seves conclusions respecte les de Cerdà.⁶⁶

També Juan José Romero s'ha ocupat d'aclarir certes característiques del treball de les artesanes derivades de concepcions "masclistes". Ha defensat que la consideració de treball qualificat com a tal era una definició social –no laboral– sense base tècnica en molts oficis; subratllant que era una construcció social sexuada. Considera que els gremis van erigir la qualificació masculina com una eina artificial per restringir l'accés a l'exercici del treball a les dones. Això no significava però la segregació de les dones membres de família agremiada dels oficis, sinó només posar-les en situació de supeditació als interessos del grup familiar, dels quals només s'alliberaven quan esdevenien vídues i es convertien en artesanes independents.⁶⁷ Aquest comportament dels artesans assalariats, seria secundat pels filadors de fàbrica amb *mulejennies* i treball en equips, que segurament sempre procedien de la pràctica filadora prèvia amb *jennies* i berguedanes, que han estat estudiats i caracteritzats amb aquests trets per Garcia Balañà. Cal subratllar que en l'estudi de la dona treballadora s'ha donat conceptualment un canvi qualitatiu. De valorar el treball femení com a reduït, substitutori del treball masculí i poc qualificat, s'ha passat a destacar la seva especificitat i les diferències amb el treball masculí, posant de relleu la seva contribució al funcionament econòmic i al canvi social.⁶⁸

Les activitats i les lluites de les dones

Malgrat la difusió del discurs de les dues esferes –la domèstica reservada a les dones i la pública als homes– moltes dones treballaven a Barcelona en el període contemplat en aquest congrés, tal i com deuriem haver fet sempre. Ho feien com assalariades⁶⁹ o bé amb negocis propis, sense comptar les dones de la menestralia que col·laboraven en el taller familiar, un món que ha estat estudiat per Romero. Segons Borderías, un 34% de la població femenina de Bar-

66. Cristina BORDERÍAS i Pilar LÓPEZ GUALLAR, *La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildelfonso Cerdà*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 2001 (*Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona*, 5). També hi ha la síntesi de Cristina BORDERÍAS, «La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno», dins Carmen SARASÚA i Lina GÁLVEZ (ed.), *¿Privilegios o eficiencias? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2004, pàg. 247-249. Cristina BORDERÍAS i Pilar LÓPEZ GUALLAR, «A Gendered view of family budgets in Mid-nineteenth Century Barcelona», *Histoire & Measure*, XVIII-1/2 (2003), pàg. 113-146.

67. ROMERO, «La maestría silenciosa...», pàg. 292-293. Aquesta interessant afirmació compta però amb una feble base documental.

68. Vegeu aquestes consideracions a Cristina BORDERÍAS, «La feminización de los estudios sobre el trabajo de las mujeres: España en el contexto internacional (1969-2002)», *Sociología del Trabajo*, 48 (2003), pàg. 58-59.

69. Vegeu el tipus de feines, els jornals que s'hi guanyaven, i el nombre d'obriers/es que ocupaven, a la Taula 5 de BORDERÍAS i LÓPEZ GUALLAR, *La teoría del salario obrero...*, pàg. 58-64, a partir de revisar les dades de Cerdà i elaborar les del *Índice alfabético* publicat per Cerdà.

celona treballava el 1860, un percentatge pròxim a la declaració femenina d'ocupació en el padró del barri de l'Hospital de 1848, i a l'ocupació femenina enregistrada en el *Censo Nacional de Población* de 1860.⁷⁰ Per defensar tant el dret a treballar lliurement com el salari i les condicions de treball, algunes dones ja van lluitar en aquests anys. En aquest apartat presentaré un repertori de qüestions entorn del treball i activitats –no només laborals– de les dones barcelonines –no només de les artesanes i assalariades de les que en part ja m'he ocupat–, aportades per publicacions recents i algunes consideracions pròpies.

Les dones de la classe dominant no van viure tancades a casa sinó que van desenvolupar una sociabilitat pròpia vinculada fonamentalment, com arreu del món occidental, a les activitats benèfiques, a les reunions confessionals a la parròquia i a les associacions artístiques. En algunes publicacions de l'època i en algunes recerques històriques es troben mostres d'aquestes activitats. Un seguiment d'aquesta informació donarà noms que potser seran útils per efectuar després un estudi sobre les dones de la burgesia, un tema que no ha estat tractat per aquests anys del segle XIX. Per exemple, en constituir-se la Societat Econòmica d'Amics dels País va formar-se la "Junta de Damas" amb l'objectiu de crear un asil per a nens, una escola que va funcionar des del 1837.⁷¹ El 1842 formaven la junta 19 dones, dues de les quals eren nobles amb títol, dues estaven casades amb capitalistes destacats: Júlia Xifré –és a dir, la nordamericana Downing–, i Lucia Westzynthuis, casada amb el comerciant d'aquest cognom que era cònsul de Dinamarca; també en formaven part les riques propietàries Elionor de Bruquera, Rosa Vilardaga i Concepció Bacigalupi, així com Vicenta Carreras (de soltera Xurriach), casada amb l'administrador de béns Josep Carreras, que es convertí en el propietari del palau de la Virreina de les Rambles.⁷² Un altre exemple d'activitats filantròpiques d'aquestes dones es troba en la creació d'un hospital amb una junta, amb motiu de la guerra del Marroc del 1860; aquella comptava amb una Comissió Auxiliar de Senyores que presidia Marianna Lluch de Garriga, la qual des del 1847 fou sòcia de l'Associació d'Amics de les Belles Arts de

70. BORDERÍAS, «La transición de la actividad femenina...», pàg. 260. El còmput, que comptabilitza en més de 30.000 dones que treballen –un total que incrementa en unes 8.000 treballadores més de les que considerà Cerdà quatre anys abans–, l'extreu d'una anàlisi del cens de 1860; aquí hi ha una demostració més dels errors de càlcul fets per Cerdà a partir de la seva posició ideològica i dels objectius que perseguia. Pilar LÓPEZ GUALLAR, «La actividad femenina a partir de los datos del Padrón del Raval de 1848. Un análisis microsocia», dins C. BORDERÍAS i altres, *Empleo, cualificación y género en la formación del mercado de trabajo barcelonés 1848-1930*, Memòria de Recerca del Projecte I+D del Programa Sectorial d'Estudios de las mujeres y del género. Ministerio de Educación e Instituto de la Mujer, pàg. 245 i s. També: BORDERÍAS, «La transición de la actividad femenina...», pàg. 260.

71. La Junta de Damas a *Guía de forasteros...*, pàg. 109. AMAB (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Secció de Governació. Serie A, exp. 1220, *Escuela de Niñas 1837-1840*.

72. Presidenta: marquesa de la Bàrcena; vicepresidenta: Maria Josefa Rodríguez de Prat; tresorera: Elena de Bessa; sòcies: Exma. Duquesa de la Victòria, Maria de Parellada, Jacinta de Martín, Teresa Soler de la Torre, Francisca Casañas, Manuela Dorda, Carme de Gispert, M^a del Pilar de Gispert, Elionor de Bruquera, Rosa Vilardaga, Vicenta Carreras, Margarita Casagems, Concepció Bacigalupi, Cristina Santaló, Julia Xifré; n'era secretaria Lucia Westzynthuis (*Guía de forasteros de Barcelona y Noticia de las fábricas de las 4 provincias*, Barcelona, Imp. Manuel Saurí, 1842, p. 109).

Barcelona.⁷³ Javiera Larrumbre Jáuregui, vídua des del 1849 del navilier i comerciant Josep Mataró i Domènech i continuadora del negoci del marit sota el nom de Vda. Mataró i fills., n'era la subdirectora. La relació de dones benefactores no pot prescindir de Dorotea Chopitea (Santiago de Xile, 1816-Barcelona, 1891), la muller del ric comerciant Josep Maria Serra i Muñoz, que en canvi no sembla que participés en cap de les associacions mencionades, tot i que va desplegar una important obra filantròpica individualment, essent la gran protectora dels salesians i d'altres institucions religioses.⁷⁴

Unes poques dones es van dedicar publicament a les lletres, destacant entre elles Josefa Massanès González (Tarragona, 1811-Barcelona, 1887), que el 1841 començà a publicar poesies, i el 1854 ja era membre honorària de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, sòcia facultativa del Liceo Artístico y Literario de Madrid, membre de la Societat Fil-lomàtica de Barcelona i d'altres corporacions científiques i literàries. Aquesta era la caracterització que es feia d'aquesta escriptora el 1854 en la relació de subscriptors a l'obra d'Avel·li Pi i Arimón *Barcelona antigua y moderna*. El pròleg del seu primer llibre de poesies tenia un to reivindicatiu que era tota una declaració de principis, coincidint en aquest aspecte amb les coetànies més famoses Cecília Böhl de Faber, Gertrudis Gómez de Avellaneda i Carolina Coronado. Tanmateix a partir dels anys 1850, seguint també la tònica general de les escriptores romàntiques dels anys 1840 que es van mantenir en actiu, adoptà una posició conservadora, confessà no voler l'emancipació perquè «ésta se opone a la naturaleza» i que només perseguia l'emancipació intel·lectual.⁷⁵

Massanès no fou l'única subscriptora a l'obra de Pi i Arimon; altres set dones l'acompanyaven, quasi bé totes elles de biografia desconeguda.⁷⁶ Una, Carme de Constantí i de Parrella, també estava subscripta a la publicació del volum de Castella dels *Recuerdos y Bellezas de España*, de Parcerisa, publicat el 1853. Aquesta obra comptava aleshores com a subscriptores a Eulàlia Torres, la comtessa de Vallcabra i la comtessa vídua de Fuentes. Aquestes dones afeccionades als llibres, no escriurién també?

A principis dels anys 1840 una altra dona començava a publicar poesia a Barcelona, a més de Massanès: Àngela Grassi. Nascuda a Itàlia (Crema, 1823) vingué a Barcelona quan el seu pare, que era músic, hi va traslladar la residència.

73. *Almanaque del Diario de Barcelona para 1861*, Barcelona, 1860, pàg. 131.

74. Una relació de les seves obres de beneficiència a Amadeo BURDEUS, *Una dama barcelonesa del 800*, Barcelona, Libreria Salesiana, 1962, pàg. 392. A part d'aquesta hi ha altres biografies pànegíriques escrites amb la intenció d'impulsar el procés de beatificació d'aquesta filàntropa.

75. Susan KIRKPATRICK, *Las románticas. Escritoras y subjetividad en España, 1835-1850*, Madrid, Cátedra, 1991, pàg. 261; Ricardo NAVAS RUIZ, «Discurso feminista y voz femenina: las poesias de Maria Josefa Massanés», dins Marina MAYORAL (ed.), *Escritoras Románticas Españolas*, Madrid, Fundación Banco Exterior, 1990, pàg. 11-49.

76. Vicenta Bacigalupi, Micaela de Casanovas, Maria de Gibert de Carreras, Carmen de Constantí i de Parrella, Maria Tarroja, Josefa Gali, Eulàlia Graupera. Només he pogut recopilar, en el meu fitxer de dades personals confeccionat amb documents notarials, dades biogràfiques de Vicenta Bacigalupi [y Maymó], filla de l'hisendat Antoni Bacigalupi i Litta i de Josefa Maymó i Arnús, néta del notari Joan Bta. Maymó i Soriano, i cosina germana de Francesca i Antònia Bacigalupi i Dulcet que es van casar successivament amb l'indià i fabricant de filats i teixits de cotó Joan Güell (la segona, el 1847). No sé fins a quin punt el perfil biogràfic de Vicenta coincidia amb el de les altres subscriptores de biografia desconeguda. En tot cas el seu perfil diferia del de Josefa Massanès, filla i esposa de militars.

Segons Susan Kirkpatrick, les seves primeres publicacions també foren reivindicatives però en els anys 1850, igual que Massanès i altres escriptores, adoptà una posició conservadora tant respecte el rol de la dona com en altres qüestions socials. De 1867 a 1883 fou la directora d'*El Correo de la Moda*.⁷⁷

La vinculació de les dones burgeses a les activitats artístiques es donava tant en la seva participació com a sòcies de les associacions d'aquest caràcter com en la pràctica. Així d'una banda cal indicar que en crear-se l'Associació d'Amics de les Belles Arts de Barcelona, el 1847, hi van participar cinc dones –Lluïsa Carerras, casada amb un Nadal; la rica propietària Rosa Nadal i Dodero, casada i vídua diverses vegades; Marianna Lluch; Antònia Planas, casada amb un Compte –Manuel, Joaquim o Víctor–, tots tres socis de la mateixa societat, i Amèlia Vilanova, casada en segones núpcies amb el banquer Manuel Girona.⁷⁸ Se sap que en l'educació de les nenes de l'alta i mitjana burgesia hi entrava el dibuix, la pintura i la música; tot i que amb aquest ensenyament no es pretenia posar les bases d'una activitat productiva, algunes d'elles, quan foren grans, intentaren desenvolupar els seus coneixements amb cert afany de professionalització. Així, a les exposicions que organitzà l'Associació d'Amics de les Belles Arts de Barcelona en 1847-1859, només van exposar Eloïsa Grondona, el 1850, i Elisa Matthey, el 1851.⁷⁹ Certament és una presència testimonial, difícil d'interpretar perquè d'aquestes dones no en sabem res, o molt poc. Segurament la pressió de la teoria de "l'àngel de la llar" tenia a veure amb aquesta escassíssima assistència de dones artistes en aquestes exposicions. El canvi del marc polític i l'eufòria democràtica que es va viure en el Sexenni revolucionari explicarien que la presència pública femenina en les exposicions d'art esdevingués aleshores clarament més important. A la Societat per a Exposicions de Belles Arts de Barcelona van exposar vuit pintores en aquest període: Ramona Banquells, Palmira Borràs, Elionor Carreras, Teresa Castells, Júlia Deix, Pilar Menacho, Emilia Prat i Anna Verdier.⁸⁰ Possible-

77. Anna CAVALLÉ (dir.), *La pluma como espada. La vida escrita por las mujeres. III. Del romanticismo al modernismo*, Lumen, 2004, pàg. 250-255. També hi ha dades i una mostra de l'obra de Josefa Massanès a KIRKPATRICK, *Las románticas...*, pàg. 260-261.

78. SOLÀ, «Art i societat...», pàg. 52-53.

79. Segurament era la filla o potser l'esposa del professor de pintura i fotògraf retratista d'aquest cognom, actiu com a tal almenys a mitjan els anys 1850, de qui es desconeix el nom i quasi bé totes les dades personals; el 1872 ja no estava en actiu (Ricard MARCO, «Els retratistes...», pàg. 155; en aquest cas no es tracta per tant d'una filla de la gran burgesia, sinó d'una noia que vivia en un entorn familiar i social que facilitava –com ha estat subratllat en l'història de l'art femení– l'expressió artística de les dones.

80. La relació de les dones artistes en aquests anys procedeix de Francesc FONTBONA i Josep Anton CARBONELL, «Les arts plàstiques», dins Pere GABRIEL (dir.), *Història de la Cultura Catalana*, Barcelona, Edicions 62, 1994, vol. V, pàg. 244-245. Ramona Banquells sembla que fou una pintora activa, constant en el diccionari Osorio. També la cita Francesc Ràfols en el seu, com a Ramona Banquells de Ribó, natural de Girona, que presentà un quadre de Sant Narcís a l'Exposició de Girona de 1878, el qual tornà a presentar a la de Barcelona del 1886, en la que també hi va exposar una Verge; a més diu que pintà retrats (J. F. RÀFOLS, *Diccionario de artistas de Cataluña, Valencia y Baleares*, Barcelona-Bilbao, Edicions Catalanes-Gran Enciclopedia Vasca, 1980, vol. I, pàg. 87). Palmira Borràs sembla que també fou prou activa i consta també al diccionari Osorio. I en el de Ràfols apareix com Palmira Borràs de Coll, autora d'un retrat de Castelar presentat a l'Exposició del 1871 (RÀFOLS, *Diccionario de artistas...*, vol. I, pàg. 157).

ment no totes eren barcelonines, però se sap que Elionor Carreras i Torrecasana era de Barcelona. Havia nascut el 1843, filla d'una família de propietaris.⁸¹ Es va casar amb el que seria reconegut pintor Modest Urgell i Inglada, segurament el 1865, quan respectivament tenien 22 i 25 anys; el nuvi era qualificat de «cur-sante de Bellas Artes» en els capítols matrimonials, per tant Modest no va poder ser formalment el mestre d'Elionor, tal com s'ha dit, sinó que van ser “col·le-gues”. L'estada a l'Acadèmia de Belles Arts de Lió que els seus biògrafs li atribueixen, segurament la va fer un cop casada. A través de catàlegs se li coneix una obra prou nombrosa –diferents paisatges a les exposicions d'art de Madrid el 1866, Barcelona el 1868 i el 1874, i el 1872 al Saló de París– que sorprenentment va pintar en els primers anys de casada, quan tenia entre 23 i 31 anys, i per tant quan possiblement va tenir fills. Com han dit Francesc Fontbona i Josep Anton Carbonell, foren sis anys, almenys, d'activitat artística pública d'intensitat notable amb vint-i-quatre obres exposades a Barcelona, essent un clar precedent de Lluïsa Vidal i Pepita Teixidor.⁸² Després d'uns anys de dedicar-se a pintar sembla que va deixar de fer-ho, o almenys deixà d'exposar amb quasi total seguretat, car no se li coneix obra posterior al 1874. Què va fer després és una incògnita. Va tenir una mort precoç? Va deixar de concórrer a les exposicions perquè no va poder-se professionalitzar a causa de l'entorn excessivament benestant? De ser així, va ser una víctima, de les moltes que no coneixem, de la pressió del discurs dominant.

A mitjan segle començà a constituir-se el cos de mestres en el sistema educatiu estatal, en el que també hi treballaven dones, encara que ho feien en condicions laborals, formatives i retributives diferents a les dels homes, com han posat de relleu els treballs d'Esther Cortada.⁸³ Aquestes circumstàncies posen sobre la taula l'existència de dones que estudiaven i exercien de mestres, algunes d'elles amb gran relleu social, i el fet que aviat van presentar una sèrie de reivindicacions laborals. Una i altra particularitat queden expressades en la vida de Pilar

81. La data de naixement la dedueixo de la informació que contenen els seus capítols matrimonials (AHPB, Francesc Just 1867, f. 614). D'aquesta font també procedeix l'altra informació personal d'Elionor. El segon cognom “de Campa”, que li assignà Ràfols (vegeu la nota següent), era el del seu pare, Agustí Carreras i de Campa, hisendat, que el 1865 tenia 46 anys.

82. Segons Ràfols es deia Elionor Carreras de Campa i la biografia com «Pintora ochocentista, nascida en Barcelona. Cursó en la Academia de Bellas Artes de Lión. Expuso en la Exposición Nacional de 1866, un boceto de efecto de luz artificial. En la de Barcelona de 1870 varios paisajes al óleo y unas lavanderas». Seria germana d'Ernest Carreras de Campa, acuarelista de finals de segle XIX que el 1896 presentà l'aquarel·la *Llegada al Puerto* a l'Exposició d'Art de Barcelona (RÀFOLS, *Diccionario de artistas de Catalunya...*, vol. I, pàg. 235). Francesc Fontbona i Josep Anton Carbonell han ampliat la biografia d'aquesta pintora, especificat la seva participació en les mencionades exposicions de Barcelona i establert que fou deixeblla i esposa del pintor Modest Urgell.

83. Esther CORTADA, *Les mestres d'escola pública a Catalunya 1857-1900. La definició d'un model professional entre la domesticitat i la transgressió*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2000. [Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades, núm. 3.819]; «De la “calce-tera” a la maestra de escuela: expectativas y activismo profesional», *Arenal*, 6, 1 (gener-juny, 1999), pàg. 31-53; «El acceso de las maestras al magisterio público en el siglo XIX: ¿concesión o logro profesional?», *Historia Social*, 38 (2000), pàg. 35-55; «Igualtat salarial i accés al professorat normal: aspiracions i èxits professionals de les mestres estatals durant la Restauració», de pròxima publicació a *Recerques*.

Pascual de Sanjuan. Fou una combativa mestra, activa a Barcelona des dels primers anys 1860. Fou membre del consell de redacció d'*El Monitor de Primera Enseñanza* de Barcelona, que es publicà des del 1859 al 1900, on signà diferents articles demanant l'equiparació econòmica dels salaris entre els mestres de les escoles públiques sense distinció de sexe.⁸⁴ A part d'escriure a la premsa publicà llibres sobre l'ensenyament i l'educació; així el 1864 s'editaven les seves *Instrucciones de antropología y pedagogía*⁸⁵ i el 1870 es feia la segona edició de les seves *Lecciones de economía doméstica para madres de familia*, que havia estat premiada per la Societat Econòmica d'Amics del País el 1865 i assolí un gran èxit com ho confirma la vuitena edició de la mateixa, el 1883.⁸⁶ Òbviament és una pionera en la lluita de les dones per al reconeixement dels seus coneixements, aptituds, mèrits i drets, unes reivindicacions que expliquen que en el Sexenni revolucionari es projectés una política més favorable a les reivindicacions salarials de les mestres, encara que el primer projecte de llei d'instrucció pública de l'any 1869 va mantenir la desigualtat salarial. Tanmateix els dos projectes de llei d'ensenyament primari de 1871 van establir idèntics sous per al magisteri dels dos sexes encara que no van arribar a tenir una aplicació real, la qual cosa explica que la lluita per la igualtat, en la que continuà participant Pilar Pascual, encara durés molts anys.

En parlar del magisteri com una de les activitats femenines cal recordar el possible pes d'un altre tipus de docència com a font d'ingressos per a dones de la classe mitja amb necessitats econòmiques: les classes particulars que moltes farien.⁸⁷ També cal considerar la docència femenina en escoles privades; el 1849 n'hi havia 15 en mans de dones, que constituïen el 20,5% de les existents llavors a la ciutat.

Algunes dones portaven un negoci propi. En quasi tots els oficis i ocupacions que existien a la ciutat hi havia dones presents. Òbviament no n'hi havia en les professions liberals i en les tècniques, com els mestres d'obres, ni en les que requerien força física, o bé en altres que tant corresponien als rangs socials inferiors com als més alts, car no se'n troben entre els carboners ni entre els banquers. De vegades tampoc eren massa presents en negocis que es podrien considerar apropiats per a les dones com és el cas dels safareigs, car només 10 dels 47 que hi havia a la ciutat el 1849 (signifiquen el 21,2%) anaven a nom de

84. «Dos palabras más sobre el escalafón de maestros», *El Monitor de Primera Enseñanza*, 8 (16-III-1862), pàg. 60-61; «Retribuciones», *El Monitor...*, 47 (19-XI-1864), pàg. 373; «Reflexiones sobre las escuelas de niñas», *Anuario de Primera Enseñanza*, 4 (abril 1864), pàg. 53; «Posición social de la Maestra», *El Monitor...*, 6 (9-II-1867), pàg. 42 (CORTADA, «Igualtat salarial...»).

85. Barcelona, Imp. y librería de Salvador Manero, [1864].

86. Edició anunciada a *Diario de Barcelona*, maig de 1870, pàg. 5.243.

87. Les dones mestres que donaven classes a domicili no eren contemplades en el sistema contributiu (FLORENSA, *L'ensenyament a Catalunya...*, pàg. 191-192, i «Mestres i escoles...», pàg. 153-158.

88. Sobre el negoci i els empresaris dels safareigs i les bugaderes de Barcelona vegeu el treball de TATJER, «El trabajo de la mujer...», que sobretot analitza el tema, des del nombre i tipus de safareigs, la seva localització a la Ciutat Comtal i la seva evolució fins el segle XX. Sobre el treball de les bugaderes assalariades vegeu, encara que no dóna cap referència de Barcelona, Carmen SARASÚA, «El oficio más molesto, más duro: el trabajo de las lavanderas en la España de los siglos XVIII al XX», *Historia Social*, 45 (2003), pàg. 53-78.

dones.⁸⁸ Com era d'esperar les “empresàries” amb negoci propi eren especialment importants en la venda de queviures, en especial de fruites i verdures en les parades de les places car constitueixen el 90% dels venedors/es d'aquesta darrera especialitat; moltes venedores de verdura i fruita al mercat tenien el domicili en algun poble del Pla de Barcelona, des de Sant Andreu del Palomar fins l'Hospitalet, inclosos Sarrià i Sant Gervasi. També eren importants en el sector de la confecció (el 58% a les “tiendas de moda” i modistes; el 55% en la confecció de cotilles; 68% de les “encajeras con tienda abierta”). Cal també subratllar que les dones constituïen el 100% de les llevadores –que tanmateix consten amb un nombre molt baix, 23, car la majoria de les que intervenien en aquest servei sanitari ho deuriem fer sense control administratiu i potser compaginaven aquesta professió amb algun altre treball. També eren propietàries –almenys eren les titulars– de 30 “posadas secretas” (el 42,5% de les existents), és a dir de prostíbuls. A finals dels anys 1860 almenys hi havia dos tallers de fotògrafes, el de Flora Casulleras i el de Margarita Miret; mentre la primera deuria continuar el taller de Gaspar Casulleras, la segona no sembla que procedís d'una família amb aquesta professió, a diferència de Flora i també d'Anaïs Napoleón, “sòcia” del taller anomenat “Fernando y Anaïs Napoleón” que funcionava a Barcelona des del 1849, aproximadament.⁸⁹

D'aquestes “empresàries” es desconeix quasi tot del seu treball i el seu entorn familiar, excepte pel que fa a les que intervenien en la confecció de blondes i puntes; alguns d'aquests negocis eren de vídues, però de vegades són de dones casades que el tenen independentment del que faci el marit.⁹⁰

Algunes de les dones dels sectors menestrals van emprendre lluites personals per tal de defensar els seus interessos i la dignitat davant els marits presentant demandes de divorci davant la cúria eclesiàstica. Ho van fer en nombre reduït, d'una banda, a causa dels inconvenients de tot tipus (econòmics i personals) que representava iniciar aquest tipus de procés, car mentre no es dictaminava la sentència que durava força anys, havien de viure “segrestades”, segons el terme que s'emprava en aquella instància jurídica.⁹¹ D'una altra, poques dones es decidien a presentar demanda de divorci perquè era molt difícil que es dictaminés la separació eclesiàstica. Encara que en la majoria dels casos no es mencionava

89. Sobre les primeres fotògrafes vegeu SOLÀ, «Fotografia i societat...», pàg. 135. La data de creació del taller d'aquests “Napoleón” a Francisco ORELLANA, *La Exposición Universal de París de 1867 considerada bajo el aspecto de los intereses de la Producción Española en todos sus ramos*, Barcelona, Libreria Manero, 1867, pàg. 607; en un anunci d'aquest llibre es diu que el taller tenia «dieciocho años de prácticas».

90. Àngels SOLÀ PARERA, «Les puntaires del Baix Llobregat. Primeres notes per a un estudi socioeconòmic», dins Cristina BORDERÍAS (dir.), *Les dones i la història al Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002, pàg. 327-330, on es donen dades de les que hi havia a Barcelona a mitjan segle XIX. També: SOLÀ, *Encajes y encajeras en Cataluña...*

91. Les inconveniències d'obrir processos les han exposat M. Luz Retuerta i Carme Sanmartí en un article. Dels 21 processos que es van iniciar el 1820, cinc es van perllongar per set anys, i cap va acabar amb sentència de separació definitiva. El que van presentar els nobles Càrter-Falguera només va concloure el 1844, quan va morir el marit, i la vídua enretirà la demanda (M. Luz RETUERTA i Carme SANMARTÍ, «Família, divorci i patrimoni al principi de l'època contemporània. El cas de Josepa Falguera i Pastor (1794-1881)», dins BORDERÍAS (dir.), *Les dones i la història...*, pàg. 244 i s.

Taula 2. Participació de dones barcelonines en diferents negocis, 1849

Ofici o activitat	Nombre total d'establiments	Establiments a nom de dones* nombre	% del total
cafès	61	4	6,5
"botillerías"	22	1	4,5
tavernes	285	14	4,9
"bodegones amalgados con tabernas"	204	22	10,8
"tiendas de anís y agua fresca"	185	29	15,7
"posadas secretas"	87	30	42,5
"mesoneros"	18	2	11,1
"puestos de agua, azucarillos"	14	7	50
safareigs	47	10	21,27
tintoreríes	12	5	41,6
tallers de brodats	10	1	10
"fabricantes de blondas"	16	2	1,25
"encajeras con tienda abierta"	25	17	68
"tiendas de moda" i modistes	31	18	58
sastres	158	3	1,9
cotillers	20	11	55
"fabricantes colchas de algodón"	3	2	66
botigues de gorres i "monteras"	29	6	20,6
"mercaderes de jergas y estofas"	92	19	20,6
"cacharrerías"	53	11	20,75
"revendedores de obra de barro"	3	2	66,6
herboristeries	30	9	30
carniseríes	164	36	22
tocineríes	125	13	10,4
venda de peix fresc i salat	51	4	7,8
"puestos de tripas, callos"	83	39	47
botiga d'ous	5	4	80
"puestos de huevos"	28	27	96,42
"puestos de aves"	14	2	14,2
"puestos de leche y requesones"	54	37	68,5
"puestos de venta ambulante de bollos"	6	4	66,66
venda de fruita seca o natural	114	83	72,80
venda de verdures i "hortalizas"***	373**	336**	90
floristeríes	5	3	60
"buhoneros"	119	45	37,8
drapaires	29	10	34,6
"chamarileros o prenderos"	132	45	34
mestres amb escola privada	73	15	20,54
llevadores		23	100

* En els establiments a nom de dones només s'han comptabilitzat els que no porten el qualificatiu de vídues.

** A botigues i parades en els mercats.

Font: SAURÍ i MATAS, *Manual Histórico-topográfico...*

l'activitat de les dones, s'entén que les vuit casades amb artesans i comerciants, treballaven amb els marits en negocis propis. Les actuacions judicials va forçar a algunes dones a guanyar-se la vida i a perdre estatus, car van haver d'oferir-se com a minyones o bugaderes. Els arguments adduïts per a obtenir el divorci, és a dir la separació definitiva, havien d'adequar-se als permessos, per això les causes al·legades eren la sevícia, l'adulteri i altres similars, de manera que, emprant només aquesta font, potser les raons fonamentals per a presentar la demanda queden amagades. En un dels casos, la dona demana a l'alcalde constitucional, com

a jutge de pau, l'embargament dels béns per evitar-ne la dilapidació. Pot suposar-se, doncs, que en algun cas la raó de les demandes de divorci per part de la dona era de caràcter econòmic, com demostra el cas d'una negociant de blondes, el 1803, que volia evitar que el marit es beneficiés del negoci que ella tenia.⁹²

Respecte a les dones treballadores comencem a disposar de recerques importants sobre les ocupacions, salaris i lluites, algunes aportacions dels quals han quedat indicades en l'apartat anterior. A partir de l'anàlisi del *Indicador alfabético* inclòs a la monografia d'Ildefons Cerdà, que conté les dades reals de les ocupacions dels treballadors/es barcelonins, Borderías i López han calculat que el 1856 com a mínim un 41% dels obrers de la ciutat eren dones, una proporció no superada fins fa poc, però només cobraven el 28% de la massa salarial.⁹³ Les as-salariades bàsicament s'ocupaven de la filatura del cotó, de confeccionar roba i de rentar o planxar, a part de dedicar-se al servei domèstic, que era l'ocupació remunerada en la que treballaven més dones. A mitjan segle XIX el treball femení era molt important en la indústria cotonera –un 40% de les dones que tenien un treball remunerat tenien aquesta ocupació–, en especial a la secció de filats on desplegava una varietat considerable de treballs qualificats.

Saber què guanyaven i com evolucionaren els salaris femenins no és fàcil perquè hi havia diferents sistemes d'organitzar i retribuir el treball, fins i tot dins una mateixa empresa, diferents oficis especialitzats a considerar (nuadores, filadores, ordidores) i diferents nivells de qualificació. S'ha tendit a assegurar que el treball de les dones a les fàbriques era poc o gens qualificat, que cobraven poc i que només treballaven quan eren solteres o recent casades, unes consideracions que sobretot s'han fet a partir de treballs sobre el món fabril en poblacions industrials de Catalunya i no en concret de Barcelona i les fàbriques del seu *hinterland*.

A causa de la importància que tenia la beneficència per a moltes famílies obres i per a moltes dones soles, és indispensable conèixer les característiques del sistema assistencial, un tema en el que fa anys treballa Montserrat Carbonell, primer considerant només el segle XVIII però que ara ja porta fins el XIX.

Fins fa ben poc cap historiador s'havia interessat per explicar la posició que els homes i les dones tenien a les fàbriques cotoneres, però ara ja n'hi ha uns quants que ho han fet –Enriqueta Camps, Carles Enrech, Cristina Borderías, Montse Llonch–, però possiblement Albert Garcia Balañà ha estat el primer a tractar a fons la qüestió, i encara que bàsicament s'ha ocupat dels homes, també ha fet aportacions importants sobre les dones. Les dones havien estat les filadores amb les *jennies*, les berguedanes i les *mulejennies* accionades amb cavalleries, mentre els homes actuaven de coordinadors. Tanmateix quan s'aplicà el vapor a aquestes darreres, els homes també van filar amb aquest tipus de filadores, en les que també hi continuaven treballant les dones, en fàbriques diferents. Segons Cerdà, el 1856, a Barcelona un 25% dels que portaven el carro eren dones, que tant feien anar màquines grans com mitjanes. Segons Garcia Balañà, els homes i les

92. RETUERTA i SANMARTÍ, «Familia, divorci...», pàg. 245-247. El cas de la blondista l'he localitzat amb documentació notarial, encara que també va interposar demanda de divorci a les instàncies civils (SOLÀ, *Encajes y encajeras...*).

93. BORDERÍAS i LÓPEZ GUALLAR, *La teoría del salario obrero...*, pàg. 11 i 41.

dones que feien anar les *mulejennies* amb màquina de vapor en els anys 1840 estaven en una situació laboral molt diversa a causa de la diferent cultura obrera resultat de la posició i els hàbits que els uns i les altres tenien abans de la introducció del vapor. És a dir que la masculinització de la mà d'obra anà acompanyada de l'existència d'atribucions laborals diferents, que en el cas dels homes es basava en unes prerrogatives sobre els altres, especialment sobre les dones. Dit d'una altra manera, els homes van transportar el seu poder en l'estructura filadora prevapor a la del vapor. Així, mentre els homes aconseguien imposar els seus interessos als fabricants –treball en equip i a preufet, encapçalat pel filador que repartia el salari entre l'equip complex i pagament elevat–, les dones no obtingueren res de similar quan la *mule* va passar d'emprar la força de sang a la del vapor, de manera que treballaven més que abans i perdien salari. Hi hagué per tant una tendència inversa en la posició dels homes i dones dins les fàbriques o seccions de filatura amb màquina de vapor; mentre els molts filadors de *mulejennies* vaporitzades milloraven els salaris dels pocs filadors que havien treballat amb cavalleries, les proporcionalment menys filadores de *mulejennies* vaporitzades perdien salari respecte abans.

Així Garcia Balaña considera que malgrat que en els anys 1840 existia una literatura de romanços que presentava les filadores com a dones joves que cobraven força bé, cosa que els permetia gaudir d'un nivell de consum alt pels estàndards de l'època, portar una vida independent, i no tenir presa a triar pretendent, considera que es tractava d'un prototipus humà aviat ja rar i que per això era idealitzat. Aquesta marginació de la dona de l'activitat cotonera tanmateix va conèixer un tomb amb la introducció i difusió de les selfactines, més fàcils de portar que les *mulejennies* i que requerien menys força física, car els fabricants van preferir la contractació de dones que d'homes perquè els resultava més barat.

Les filadores de *mulejennies* no sempre van mostrar-se passives quan la industrialització perjudicà el seu estatus, almenys en un cas a Barcelona les filadores van fer una vaga; va ser a la fàbrica Delprat, la primavera de 1843. La vaga es va desplegar per tal que l'amo readmetés una filadora que havia demanat, sembla, un increment del salari i havia estat acomiadada. Va ser una vaga puntual i amb poques implicades, però fou prou important i violenta, que va merèixer l'atenció de la Comissió de Fàbriques, en la que les treballadores van impedir l'entrada de substitutes i també la sortida dels que eren a dins. Fou una vaga de dones, en la que l'Associació de Teixidors no va comparèixer per a res. El mètode de pressió que van emprar sembla que diferia als utilitzats pels homes. Segons Garcia Balaña fou «un episodi de solidaritat i pressió col·lectiva mitjançant instruments poc formalitzats i menys institucionalitzats [...] que resulten típics de moltes tradicions plebees específicament femenines de quan es produí el trànsit cap a la ciutat industrial».⁹⁴ Fou un episodi singular i de caràcter nou que marcava un canvi qualitatiu respecte la resposta que les filadores havien donat, almenys en algunes poblacions al tombant dels segles XVIII i XIX, a les males condicions laborals, consistents a deixar la feina (sempre que n'hi hagués una de més atractiva) o reduir l'esforç fabril, és a dir la productivitat. L'expressió del conflicte mostrava, en definitiva, una cultura diferent a la dels treballadors masculins, que en

94. GARCIA BALANÀ, *La fabricació de la fàbrica...*, pàg. 342-348.

part passava pel fet que les dones no tenien bagatge organitzador mentre que els homes ja havien fet un pas cap a la formalització política i institucional, car el 1841 ja havien constituït un sindicat d'ofici. Convindria ara veure com es construí i evolucionà la cultura del treball de les obreres de fàbrica, i en quin grau va poder coincidir amb la dels homes.